פרק 2

החינוך הבלתי פורמלי של הנוער ב״יישוב״ ובמדינת ישראל

יובל דרור

פרק זה מביא את סיפור החינוך הבלתי פורמלי ה״יישובי״ והישראלי של הנוער, להסתעפויותיו השונות, שהן משני סוגים עיקריים: האחד – חינוך חברתי־ערכי חוץ־בית־ספרי (תנועות נוער; חינוך משלים בבתי תלמיד, מועדונים ובתי נוער – ולימים מרכזים קהילתיים; חבורות הנוער ה״עזוב״ – לימים ״מנותק״, ויחידת ״קידום נוער״); והשני – חינוך חברתי בית־ספרי, יסודי ועל־יסודי (חינוך ערכי, יהודי, ציוני ודמוקרטי, כולל גדנ״ע, של״ח וידיעת הארץ ומורשת יהדות המזרח וספרד; ״נוער וקהילה״ ובתי ספר קהילתיים; מועצות תלמידים [ונוער]).[1]

המסגרות הללו השתנו ואף השתלבו ביניהן במשך השנים, והן נידונות להלן ללא התייחסות לדפוסים שנותרו בעינם ותוך ציון התוספות והשינויים שחלו במהלך השנים. הפרק מתמקד בראיית ה״מַקרו״ של המערכת ובמבנה הארגוני שלה, שכן מבנה זה הותאם לצרכים ולהתפתחויות ב״שדה״ ושיקף את מדיניות הטיפוח והדגשים של החברה בתקופות השונות; היות ותכניות החינוך החברתי־ערכי גמישות ומשתנות מהר יותר מתכניות הלימודים, היערכות מחלקת החינוך ״היישובית״ ומשרד החינוך הישראלי בתחומים אלה גם שיקפו את הנעשה בפועל, ולא רק ב״מטה״.

החינוך הבלתי פורמלי בתקופת ה״יישוב״ ולאחר קום המדינה נחלק לשש תקופות, שנקבעו בעיקר על פי השינויים בהתארגנות המחלקה לחינוך, ואחר כך המשרד לחינוך (כשברקע האירועים העיקריים בחברה הסובבת): (1) 1919–1935, התחלות של טרם מיסוד – תנועות נוער, מגרשי משחקים, מועדונים, קייטנות, חברות תלמידים ותחילת החינוך הקדם־צבאי; (2) 1935–1947, ״לשכת הנוער״ (ו״המרכז לן[תנועות ה]נוער)״, (1937–1940); (3) 1948–1958, לשכת הנוער ו״מחלקת הנוער״ בעשור הראשון של מדינת ישראל – ה״ממלכתיות״ וקליטת העלייה הגדולה; (4) 1959–1971, תקופת מעבר של מחלקת הנוער, בסימן השינויים במדיניות הטיפוח וביסוס הגישה הקהילתית;

1 הפנימיות אינן נידונות כאן משום היותן ישות נפרדת, פורמלית ובלתי פורמלית גם יחד; גם חינוך המבוגרים איננו כלול בפרק זה, משום שיטותיו ומאפייניו הייחודיים וייעודיו לגילים שונים מגיל הנעורים.

(5) 1990–1972, "אגף הנוער" – ייעוץ ופיתוח, הכשרה ופיקוח, וביזור ל"שדה"; דגש על של"ח בבתי הספר ו"קידום [חבורות] נוער" חוץ־בית־ספרי; (6) 1991 ואילך, "מִנהל חברה ונוער" – שדרוג תחומים ישנים וחדשים ובהם "נוער וקהילה" ו"מורשת יהדות המזרח וספרד".[2]

הפרק מבוסס על התיעוד והמחקר ההיסטורי הדל מאוד בתחומי החינוך הבלתי פורמלי,[3] וכן על מקורות ראשוניים: פרסומים של הגופים השונים ומסמכי מדיניות מהארכיון הציוני המרכזי ומתיקי משרד החינוך והתרבות בגנזך המדינה. מעבר לתיאור ול"ניתוח־העל" ההיסטורי יסוכם הפרק בדילמות של החינוך הבלתי פורמלי לנוער מראשית המנדט הבריטי בארץ ישראל ועד ימינו במדינת ישראל, ובמגמות המרכזיות בפתרונן.

התקופה הראשונה: 1935–1919 התחלות של טרם מיסוד – תנועות נוער, מגרשי משחקים, מועדונים, קייטנות, חברות תלמידים ותחילת החינוך הקדם־צבאי

ראשיתה של התקופה בממשל הצבאי הבריטי, שהחליף בתום מלחמת העולם הראשונה את שלטון הטורקים, ושב־1920 הוסב למנדט הבריטי ה"אזרחי". ב־1919 נוסד שבט הצופים הראשון, ובשנות העשרים נוסדו יתר תנועות הנוער. היישוב היהודי בארץ ישראל החל אז לארגן את מערכת החינוך שלו בהנהגת "מחלקת חינוך" של ההסתדרות הציונית. ב־1933 קיבלה "מחלקת החינוך" של "הוועד הלאומי" של היישוב היהודי את האחריות למערכת החינוך, ורק ב־1935 הקימה את "לשכת הנוער" לטיפול ב"חינוך המשלים" לסוגיו ובתנועת הצופים, שלא הייתה מפלגתית. תקופה ראשונה וטרום־ממסדית זו בשנים 1935–1919 מתאפיינת אפוא במסגרות בלתי פורמליות חדשות יחסית, שרק החלו לצעוד את צעדיהן הראשונים.

שישה סוגי מסגרות של חינוך בלתי פורמלי פעלו בתקופה זו: תנועות נוער ומגרשי משחקים מחוץ לבתי הספר, מועדוני ילדים וקייטנות קיץ בחלק קטן מבתי הספר היסודיים, חינוך חברתי במסגרת חברות/מועצות תלמידים בבתי הספר היסודיים והתיכונים המעטים אז ותחילתו של "החינוך הקדם־צבאי" בתיכונים ובסניפי "ההגנה" ברחבי הארץ. תנועות הנוער עמדו במרכזו של החינוך הבלתי פורמלי בתקופה זו, ובהן אפתח.

תנועות הנוער החלו את פעולתן בארץ ישראל ב־1919, עם היווסדה של "הסתדרות **הצופים** בארץ ישראל" על ידי "אגודת המשוטטים" שייסד המורה לטבע פנחס כהן

2 פריודיזציה זו חופפת בחלקה את זו שאצל מיוחס (1975) ושמידע (1979); היא שונה מזו של דיין (1977) ושקד (1994), שהתרכזה בגדנ"ע ובחינוך הקדם־צבאי בלבד, ומזו של לנצמן (1998), שעסקה בהתפתחות התפיסה בתכניות הלימודים הכתובות של החינוך החברתי.

3 נוסף על המקורות שנמנו בהערה 2, בעיקר: אייזנשטדט, 1965; ברזל, 1963, 1966; גל, 1985; דרור, 1978, 1992, 1994, 1999, 2002; כהן, 1999; להב, 1992, 1999; מיוחס, 1970; נאור, 1984, 1989; פלד, 1976; רוטנברג ונאור, 1962; Kahane, 1997; קליבנסקי, 2004.

בקרב תלמידי בית הספר הריאלי בחיפה, וכן אגודות הספורט היפואיות "הרצליה" ו"המכבי הצעיר"; לאלה הצטרפו באותה שנה (ולאחריה) קבוצות רבות נוספות ברחבי הארץ שפעלו בשיטה הצופית, ואף מדריכי "השומר הצעיר" שעלו ב־1919 מפולין ניסו להצטרף לתנועה החדשה והיחידה שהייתה אז בארץ ישראל. המגמה של ייסוד תנועות נוער בארץ ישראל ו"עלייתן" של תנועות הנוער היהודיות מהגולה נמשכה במהלך שנות העשרים ובראשית שנות השלושים.

ב־1926, שלוש שנים אחרי שנוסדה **תנועת בית"ר** בריגה שבלטביה, נוסד הסניף הראשון בתל אביב, ואחריו סניפים שאורגנו כ"גדודים" ו"פלוגות" בירושלים, בחיפה, בפתח תקווה, ברחובות ובבנימינה. **הנוער העובד** נוסד ב־1924 כארגון של הסתדרות העובדים הכללית, וכעבור שנה החלו לפעול במסגרתו נערי "הצופה העובד", תנועה שהקימו חברי "קיבוץ השומר מססס"ר" (ברית המועצות; לימים קיבוץ אפיקים). אנשי השומר הצעיר הרוסי קיוו ליצור קשר בין נערי הצופה העובד לשומר הצעיר העולמי, אך נאלצו להסתפק בחסות ההסתדרות הכללית בארץ ישראל. התנועה המשולבת הזו הייתה במהלך העשור לתנועת הנוער הגדולה של ההסתדרות הכללית, וב־1930 הקימה את קיבוץ נען. באותה שנה הפכו נערי הצופה העובד לשכבה הצעירה בנוער העובד, ותוך זמן קצר נטמעו לגמרי בנוער העובד.

ראשוני **השומר הצעיר** בארץ ישראל, ששהו בארץ מ־1919 ותנועתם נוסדה בגליציה שש שנים קודם לכן, ניסו דרכים אחרות להקמת קִנים ארץ ישראליים לנוכח כישלון "הצופה העובד", אך הצליחו במשימתם רק ב־1929, כשהוקמו שני הקנים הראשונים של השומר הצעיר בארץ ישראל במקווה ישראל ובחיפה. קבוצות ראשונות של **מכבי הצעיר** נוסדו ממחצית שנות העשרים כהכנה לפעילות באגודות הספורט של מכבי שהוקמו בארץ בשמונה השנים שלפני מלחמת העולם הראשונה – בדומה לנעשה באגודות מכבי באירופה, ובהתאם להחלטת ועידת מכבי העולמי שהתקיימה ב־1929 בצ'כיה להקים את סניפי תנועת הנוער ליד כל אגודות הספורט שלה. הסתדרות מכבי הצעיר בארץ ישראל נוסדה רק ב־1933, ושנה לאחר מכן התאחדה התנועה העולמית עם "ברית הצופים" מגרמניה ובוגריה מחו"ל יצאו לקיבוצים.

המחנות העולים החלו את פעילותם ב־1926 כקבוצת תלמידי שביעיות בגימנסיה הרצליה, וכעבור שנה הקימו יחד עם קבוצות מקבילות של "חוגי הנוער הלומד" בתיכוני תל אביב קבוצה להתיישבות; "החוגים" התאחדו עם "לגיון הצופים" של תיכוני ירושלים ו"קהילת הצופים" מחיפה, שפרשו מהסתדרות הצופים הארצית, ויחד הקימו ב־1931 את תנועת המחנות העולים.

ב־1929 נוסדה בירושלים תנועת הנוער הדתית הארץ ישראלית הראשונה **בני עקיבא** כתנועת בת של הברית העולמית של "תורה ועבודה" ("הפועל המזרחי"). התנועה בארץ הוקמה במקביל לארגוני נוער של הברית שקמו בארצות שונות באירופה, ושבעקבות התנועה הארץ ישראלית שינו את שמם ל"בני עקיבא"; רק ב־1958 הוקמה תנועת הנוער העולמית.

תנועת הנוער החרדית **עזרא** נוסדה בגרמניה ב־1919; ב־1933 עלו בוגריה לארץ ישראל והתארגנו להתיישבות קיבוצית, אך רק ב־1936 נוסדו סניפי התנועה הראשונים בפתח תקווה ובתל אביב, וב־1937 נערך הכינוס הארצי הראשון של התנועה בירושלים.

בשנים 1919–1933 נעוצה אפוא ראשיתן של מרבית תנועות הנוער הפועלות בישראל עד היום, כפי שנוסדו או לאחר איחודים ופילוגים שייסקרו בהמשך.[4]

תנועות הנוער היו ברובן בעלות אידאולוגיה ציונית-סוציאליסטית (לם, 1991). הן הושפעו מתנועת הנוער החופשית המרכז־אירופית, ובעיקר מתנועות הנוער היהודיות שנוסדו בגולה: חבריהן מרדו באורח החיים של הוריהם והודרכו בקבוצות מקומיות ובארגון ארצי באמצעות חוויות נעורים, טיולים וסמלים (שצקר, 1969) — אך בניגוד לתנועות ה"חופשיות" ובדומה לתנועות היהודיות — לא התנגדו לפוליטיזציה ולמפלגתיות אלא פעלו ל"הגשמה אישית" בהתיישבות, על פי מטרותיה של חברת המבוגרים ובסיוע בוגרי התנועות (גת, 1974). תנועות הנוער בתקופת המנדט כולה (ובראשית התקופה שלאחר קום המדינה) עברו פילוגים ואיחודים, על רקע פוליטי אך גם בשל מתחים בין הנפשות הפועלות. אביא כאן ובהמשך את עיקרי הדברים וחילוקי הדעות העקרוניים, מבלי להיכנס לפרטים.

הצופים בתקופת היישוב התלבטו בשלוש סוגיות עקרוניות, שהיו קשורות זו בזו: איחוד כל קבוצות הצופים; הזדהות עם הציונות הכללית ואי השתייכות מפלגתית — לעומת התקשרות לקיבוצי תנועת העבודה; קבלת חסות "ממלכתית" עקב אי ההשתייכות המפלגתית. במהלך שנות העשרים פרשו אנשי השומר הצעיר לתנועתם העצמאית, שהייתה חלק מהקיבוץ הארצי, וצופים מירושלים, מחיפה ומפתח תקווה הצטרפו למחנות העולים והתקשרו לקיבוץ המאוחד.

בסניפי תל אביב וחיפה נקלעה ההנהגה למאבקים בין־אישיים, שהביאו בסופו של דבר להקמת ארגונים צופיים מתחרים, ללא הנהגה ארצית מחייבת. התנועה התלבטה בראשית התקופה אם להיכנס לארגון הצופים הבין־לאומי בחסות ממשלת המנדט (ובתמיכתה הכספית), על ידי הקמת "הסתדרות צופים" ארץ ישראלית, יחד עם הצופים הערבים, המוסלמים והנוצרים — אך האחרונים התאחדו בלעדיה והותירוה ללא חסות ותמיכה. "מנהיגיה הראשיים" משנות העשרים עד מחצית שנות השלושים, המורה לספורט צבי נשרי מגימנסיה "הרצליה" שבתל אביב, המורה והעסקן הירושלמי אביעזר ילין, ואריה כרוך מבית הספר הריאלי בחיפה, חיפשו תחליפים במחלקת החינוך של היישוב, שנוהלה אז על ידי ההסתדרות הציונית.

ראשי המחלקה, יצחק ברקסון ואליעזר ריגר, והמפקח על בתי הספר העבריים במחלקת החינוך המנדטורית, יוסף בנטואיץ, ניסו לקבל את החסות המיוחלת באמצעות איחוד כל קבוצות הצופים בארץ, ואף "המחנות העולים" שפרשו מהם ותנועת הספורט והצופיות "המכבי הצעיר". הדבר עלה בידם באשר לצופים בלבד, לאחר משא ומתן ממושך בשנים 1933–1936, שהחל רק בעת שהוועד הלאומי החליף את ההסתדרות הציונית בניהול מחלקת החינוך העברית. ההכרזה על תנועת הצופים כתנועת הנוער היחידה שבחסות המחלקה כללה גם איסור מוחלט על השתייכות תלמידים לארגונים חוץ־בית־ספריים, קרי תנועות הנוער האחרות. חלק מהמהלך היה מינוים של ברקסון

4 תנועות הנוער בתקופה הראשונה (על פי ברזל, 1963; דרור, 1978; נאור, 1984, 1989; רוטנברג ונאור, 1962; תנועות הנוער בישראל, 1995; Kahane, 1997).

ושל ריגר ב־1934 לראשי תנועת הצופים מטעם המחלקה לחינוך, כשבנטואיץ ממשיך להיות מפעיליה (נאור, 1989).

את התקופה הראשונה בפעילות "החינוך המשלים" כינה מיוחס (1975), המדריך לענייני נוער ומנהל לשכת הנוער הראשון, "המגמה הסוציאלית בעבודה בנוער". במסגרת הזו הופעלו מגרשי משחקים מחוץ לבתי הספר ומועדונים וקייטנות בחלק מועט מבתי הספר היסודיים.

שני מגרשי המשחקים הראשונים הוקמו בירושלים ב־1925 וב־1929, ועד סוף 1933 נוסדו שלושה נוספים: בתל אביב, בחיפה ובצפת. קרן שהקימה ברטה גוגנהיימר מארצות הברית אפשרה את הפעלתם באמצעות "הסתדרות נשים ציוניות הדסה". הם הוקמו בהשראתו של הפרופסור (ללימודים קלסיים) משה שוובה מהאוניברסיטה העברית, ממייסדי החינוך המשלים בארץ, לפי מודל של ארצות המערב, שנועד למניעת שוטטות וניצול נכון של הפנאי בקרב מי שלא היו חברי תנועות נוער, ובעיקר "נוער עזוב" שלא למד. המגרשים כללו חצר, פינת משחקים ומועדון/אולם להפעלת חוגים, לציון החגים ולמפעלי תרבות שונים. בחלקם אף הותקנו מקלחות, ששימשו לפיקוח רפואי ולחינוך בריאותי בשנים שעדיין לא היו מים זורמים בכל הבתים. בני 13–16 השתתפו בפעילויות שנערכו בשעות אחר הצהרים, כמאתיים ילדים בממוצע מדי יום. הם חולקו לקבוצות פעילות במגרשים. חלק ממדריכיהם היו מתנדבים, מתלמידי הסמינרים למורים ומתנועת הצופים. בפעילויות, שנערכו גם בשבתות ללא חילול שבת, השתתפו חילונים ודתיים — ובערים המעורבות גם ילדים ערבים.

המועדונים הופעלו רק בחלק מבתי הספר היסודיים בשעות שלאחר הלימודים על ידי ארגוני מתנדבים, בעיקר ארגוני נשים: ארגון אמהות עובדות של ההסתדרות הכללית, הסתדרות הנשים הציוניות (ויצ"ו) והסתדרות נשי מזרחי (אמ"ן). הם נועדו למניעת שוטטות של ילדים בשעות שהוריהם נמצאים עדיין במקומות עבודתם, וכללו עזרה בלימודים, מלאכות שונות, משחקים, טיולים, עבודת גינה, ספורט ו"ארוחת מנחה". הפעילות הייתה במסגרת פרטנית ובקבוצות, בהנחיית מדריכים מקצועיים ומבוגרים מתנדבים.

קייטנות הקיץ החלו בשנות העשרים ביזמתם של ארגוני נשים וגופי מתנדבים אחרים, ופעלו במקומות שונים בארץ: ירושלים, צפת, הר הכרמל, תל אביב והמושבות. גם הן היו בתחילת דרכן בעלות אופי סוציאלי ונועדו לאותם ילדים נצרכים שנהנו מארוחות צהרים במטבחי בית הספר של קרן "הדסה" במהלך השנה. הן התנהלו בעיקר בתוך בתי הספר, שכיתותיהם הפכו למרכזי פעילות למלאכה ואמנות, למשחקים, לקריאה ועיון, לשירה ולדרמה.[5]

חינוך חברתי פעל בבתי הספר היסודיים והעל־יסודיים (המעטים יחסית) במסגרת שיעורי מחנך ואקטואליה, קבלת שבת וציון מועדי ישראל ואף כחלק משיעורי המולדת והטבע, ההיסטוריה, הספרות, התנ"ך ועוד. כל זרם חינוכי פעל על פי שיטתו: זרם

5 על מגרשי המשחקים, המועדונים והקייטנות בתקופה הראשונה ראו שחורי־רובין ושורץ, 1998; מיוחס, 1936, 1942, 1970, 1975.

העובדים הציוני־סוציאליסטי משמאל, זרם המזרחי הציוני־דתי מימין – ובתוך הזרם הכללי הציוני־כללי, שמרבית בתי הספר היסודיים והתיכוניים השתייכו אליו. ליישוב לא הייתה מתכונת אחידה ומובנית לחינוך החברתי הבית־ספרי, אך בזרם העובדים ובזרם הכללי החילוניים, ובמידה רבה גם בזרם המזרחי הדתי, התקיימו פעילויות של **חברת/מועצת תלמידים** וועדותיה; פעילויות אלה הותאמו לסוגי היישוב השונים והושפעו מאוד מסגל ההוראה הבית־ספרי. המורים בשלושת הזרמים השתמשו בתכניות החינוך הערכי של "מועצת המורים למען הקק"ל" שנוסדה ב־1925, ושהנהגתה כללה במשך כל שנותיה מחנכים בולטים משלושת הזרמים (דרור, 1994).

החינוך הקדם־צבאי ניזום ב־1929 על ידי ארתור בירם, מנהל התיכון הריאלי בחיפה, בעקבות מאורעות תרפ"ט. בירם הנהיג בתוך שנים ספורות שיעורי חובה בבית ספרו ל"ספורט שימושי", ובכללם תרגילי סדר, התאגרפות, היאבקות וקליעה למטרה – חרף התנגדות חלק ממוריו. עד מאורעות 1936–1939 לא השתכנעו יותר מנהלי בתי הספר בנחיצות החינוך הזה לתלמידי הכיתות הגבוהות של בתי הספר היסודיים ובתי הספר העל־יסודיים, ועל כן התארגנו מטה "ההגנה" וסניפיה לגיוס נערים בעיקר לתפקידי קישור ואיתות, בין היתר מקרב תלמידי בתי הספר היסודיים ובעיקר הגימנסיות (דיין, 1977; שקד, 1994).

התקופה השנייה: "לשכת הנוער", 1935–1947
(ו"המרכז ל[תנועות ה]נוער", 1937–1940)

ב־1933, סמוך להעברתה של מחלקת החינוך לאחריות הוועד הלאומי, ששימש כ"ממשלת" היישוב היהודי בארץ ישראל, היא הקימה את "הוועדה לשאלת העבודה בין התלמידים מחוץ לתכנית הלימודים" ואת "הוועדה לצופיות". לפי המלצותיהן מונה יוסף מיוחס ל"מדריך לענייני הנוער" באוקטובר 1935, ראשית שנת הלימודים תרצ"ד; סמוך למינויו הקים מיוחס את לשכת הנוער, שהתמקדה בפיתוח החינוך המשלים, שכבר היה קיים, ובהפצת הצופיות ביישוב העברי, על רקע ההתנגדות לשאר תנועות הנוער הפוליטיות ובעיקר החלוציות שבהן; אלה התלכדו למאבק ברוויזיוניסטים ובבית"ר בעקבות רצח ארלוזורוב ב־1933, והסתייעו בשנים 1937–1940 במרכז ל[תנועות ה]נוער (ולימים "המחלקה לנוער") שהוקם בהסתדרות הציונית.

התקופה כולה עמדה בסימן מאורעות 1936–1939, מלחמת העולם השנייה והמאבק בבריטים להקמת המדינה; החינוך הקדם־צבאי של הגדנ"ע התמסד בשנים אלה ודוגמת בית הספר הריאלי יושמה בחינוך התיכוני של היישוב כולו.

בדיון בתקופה זו אתחיל בלשכת הנוער והחינוך המשלים בכלל ובחינוך הקדם־צבאי בבתי הספר בפרט, אשווה בין החינוך המשלים לתנועות הנוער ואסיים בטלטלות הפוליטיות ובדילמות שהעסיקו את תנועות הנוער.

מפעלי החינוך המשלים התרחבו והתפתחו עם הקמת לשכת הנוער. מספר המועדונים גדל, הם התפשטו גם ליישובי הפריפריה, ובחלק מבתי הספר נחלקה הפעילות ל"חברה הצעירה" (כיתות א–ד) ול"חברת בית הספר" (כיתות ה–ח) או "בית התלמיד". המדריכים

במועדונים שבבתי הספר היסודיים העמיקו את הפעילויות החינוכיות והוסיפו קריאה מודרכת בספרי ילדים ובעיתונות, שיחות בענייני השעה, מסיבות, טיולים, תחרויות בין מועדונים, ביקורים בהצגות ובתערוכות ועוד. גם הפעילות במגרשי המשחקים התפשטה בכל הארץ, והשתלבה בחלק מבתי הספר בזו של המועדונים. קייטנות הקיץ החלו לפעול גם במסגרת מחנות בטבע, ובהמשך גובשו תכניותיהן החינוכיות סביב נושאים כגון "רובינזונים" ו"שוכני עצים" פרימיטיביים, מגלי ארצות ויורדי ים, חיי האבות בתקופת המקרא ובניין היישוב על ידי החלוצים. הן אורגנו בידי הרשויות המקומיות, בתכנון המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי ובפיקוח פדגוגי של לשכת הנוער. ב־1938 נוסדה תחת פיקוח לשכת הנוער מסגרת חדשה – אגודת אכסניות הנוער – וב־1939 נוסדה האכסניה הראשונה בכפר ויתקין. האכסניות פעלו במתכונת דומה לזו שבחו"ל, ונועדו ללינת מטיילים צעירים ברחבי הארץ. עד 1948 הוקמו 28 אכסניות ארעי בבתי ספר ושתי אכסניות קבע ברמת השופט ובסולם צור.

הסתדרות הצופים, בשנים הראשונות לקיומה, נוהלה ישירות על ידי לשכת הנוער, וזו ייסדה שבטים חדשים, סייעה בפעולותיהם ופיקחה עליהם, הוציאה חומר הדרכה והכשירה מדריכים. בהדרגה, עם הסתעפות פעילויותיה האחרות, העבירה לשכת הנוער את האחריות לצופים עצמם, שהחלו לפתח מנגנון תנועתי משלהם. מערב מלחמת העולם השנייה החלה התנועה ליצור קשר עם התנועות הקיבוציות ולייעד חלק מבוגריה להתיישבות – ולמרות ה"פוליטיזציה" הזאת היא נשארה בחסות לשכת הנוער וראשי מחלקת החינוך המשיכו לשאת בה בתפקידים מרכזיים (באלה אדון בנפרד בסעיף תנועות הנוער). מלבד לתנועת הצופים הכשירה לשכת הנוער מדריכים למסגרות נוספות: מדי שנה הוכשרו 300 עד 400 מדריכים בארבעה עד חמישה סמינריונים קצרים וארוכים, חלקם בבית רוטנברג שבחיפה. ב־1947 הוקם בתל אביב מכון להכשרת מדריכים בהנהלת מחלקת החינוך העירונית ומכון סאלד, בפיקוח לשכת הנוער והמחלקה לחינוך באוניברסיטה העברית בירושלים.

לשכת הנוער פרסמה במסגרת ההוצאה לאור הפנימית שלה, בביטאון "נופש", עשרות חוברות בענייני מלאכות יד, משחקים ותחביבים וכן שני ספרים מסכמים, "מחנות נוער" ו"קייטנות לילדים", פרי עטו של יוסף מיוחס מנהלה. בתש"ח הגיע מספר המועדונים בארץ ל־70, והם שירתו כ־3,500 ילדים (מהם 1,500 במועדוני העיר תל אביב, בארגון מחלקות החינוך והעבודה הסוציאלית); מספר מגרשי המשחקים הגיע ערב מלחמת השחרור ל־40 ובהם פעלו כ־7,000 ילדים, בעיקר עד גיל 11–12, וב־30 הקייטנות של הרשויות המקומיות נפשו כ־8,000 ילדים. לשכת הנוער דאגה אפוא להפעלתם של כ־18,500 ילדים ונערים בחינוך המשלים. לצורך השוואה כמותית של החינוך המשלים לתנועות הנוער אסתייע בסך כל הנתונים על מרבית תנועות הנוער בתש"ח: מספר חבריהן הגיע לכ־37,500 (לפי ברזל, 1963) או 40,000 (לפי מקורות נוספים; המספרים מפורטים בהמשך, וכוללים 5,500 חברי צופים שהיו ערב קום המדינה תנועת נוער לכל דבר אף שהסתייעו בלשכת הנוער). בתנועות הנוער היו אפוא בתום תקופת המנדט למעלה מפי שניים פעילים ממספרם בחינוך המשלים! ברזל נוקב גם במספר משוער של 80,000 בני 10–19 – כלומר קרוב למחצית בני הנוער היו מאורגנים ערב קום המדינה בתנועות הנוער, ורק רבע מהם בחינוך המשלים.

יחסים מספריים אלו עתידים להשתנות בשנים שלאחר קום המדינה.[6] החינוך החברתי במסגרת חברות/מועצות התלמידים המשיך לפעול כבתקופה הקודמת באחריות הזרמים ובסיוע "מועצת המורים למען הקק"ל", וללא טיפולה של מחלקת החינוך בכלל ולשכת הנוער בפרט. החינוך הקדם־צבאי החל להתמסד בכל מערכת החינוך של היישוב החל מההפוגה בת השנה במאורעות תרצ"ו–תרצ"ט, בין אוקטובר 1936 לאוקטובר 1937. בירם ניסה לשכנע את עמיתיו, מנהלי בתי הספר התיכוניים המעטים שהיו אז וראשי מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, בנחיצות התכנית בכל בתי הספר, אך בשלב הראשון לא הצליח.

משהתחדשו המאורעות, נערים התגייסו ל"הגנה" וחברי תנועות הנוער בגימנסיות לחצו להפסיק את הלימודים לצורך שירות לאומי בהתיישבות, נערכו שוב דיונים בהצעתו של בירם. במאי 1939, בעקבות פרסום "הספר הלבן" של הבריטים נגד העלייה וההתיישבות היהודית, החליטה הנהלת הסוכנות בראשות בן־גוריון להקים מסגרות להכשרה גופנית קדם־צבאית של הנוער בבתי הספר, באמצעות מחלקת החינוך של הוועד הלאומי.

מחלקת החינוך מינתה את בירם לעמוד בראש הוועדה להנהגת תכנית חינוך גופני מורחב (חג"ם) בבתי הספר, שהחלה לפעול בבתי הספר התיכוניים בישראל בספטמבר באותה שנה, ראשית שנת הלימודים ת"ש, בטרם פורסמה התכנית הרשמית במה שקרוי "פקודת הנוער 1940". הפקודה חייבה את הכללת החג"ם כמקצוע חובה, וההצטרפות ל"הגנה" נותרה כרשות. מטרת "פקודת הנוער 1947", שהחליפה את קודמתה בתקופת המאבק על הקמת המדינה, הייתה לא רק ההכנה לשירות בהגנה אלא גם "למלא תפקידי עזר במערכת ההגנה בארץ" – וזאת על בסיס מבנה צבאי מלא של גדודי הנוער (גדנ"ע), הכפופים לרמטכ"ל ההגנה. "פקודת מבנה הגדנ"ע (12.9.48)" הגדירה את הגדנ"ע כחיל בצבא ההגנה לישראל, ובתוכו גם הנח"ל (נוער חלוצי לוחם), שהחליף את הפלמ"ח. העשור של החינוך הקדם־צבאי שלפני הקמת המדינה התאפיין אפוא במעבר מחג"ם כחינוך קדם־צבאי בלעדי, לגדנ"ע, שהשתתף בצורה פעילה במאבק ובמלחמת השחרור (דיין, 1977; שקד, 1994).

לסיכום הדיון בחינוך המשלים בתקופת המנדט, בתקופת ההתחלות שבמסגרת "המגמה הסוציאלית בעבודת הנוער" ובימי לשכת הנוער, יש לציין שארגוני הנשים ולשכת הנוער (ומחליפתה מחלקת הנוער) קיימו מועדוניות, משחקיות וקייטנות בהיקף נרחב בתקופת היישוב, שנועדו בחלקן או בעיקרן ל"נוער העזוב", אך העבודה הפדגוגית־סוציאלית עם הנוער הבעייתי בבתי הספר ועם הנוער העזוב שנשר מהם הייתה באחריות מיניסטריאלית של המחלקה לשירותים סוציאליים בוועד הלאומי; במתכונת דומה פעלו "המחלקה לטיפול בילד ובנוער" ו"המדור למלחמה בעזובת הנוער" של משרד הסעד בבתי הספר ומחוץ להם בשני העשורים הראשונים למדינה. המעבר מהמדיניות הסוציאלית־טיפולית בעזובת הנוער למדיניות חינוכית־השכלתית

6 החינוך המשלים בתקופה השנייה – בעיקר על פי מיוחס (1936, 1942, 1945, 1947, 1948, 1970, 1975). המספרים לקוחים ממקורות שונים, שאינם חופפים וחלקם אף סותרים; הנתונים שנבחרו חוזרים במספר מקורות.

הושלם רק בסוף ימיה של מחלקת הנוער, שהחליפה את לשכת הנוער של טרום־המדינה (להב, 1992).

תנועות הנוער ידעו, מאמצע שנות השלושים ביישוב ועד תום שנות החמישים במדינת ישראל, טלטלות של איחודים ופילוגים פוליטיים רבים בעקבות התנועות הקיבוציות ומפלגות הפועלים שאליהן היו קשורות. את סיפורן של אלה יש להקדים בתיאור מאבקן של תנועות הנוער "החלוציות" של תנועת העבודה נגד בית"ר והרוויזיוניסטים, שהחל לאחר רצח ארלוזורוב ב־1933 ודעך בתום העשור. תנועות אלה, בניגוד לצופים, נקטו עמדה פוליטית ברורה במאבק, שהחריף בעקבות הרצח, בין השמאל לימין. היות והמשא ומתן על הענקת חסות של מחלקת החינוך לצופים ועל איסור פעילותן של תנועות הנוער האחרות החל באותה תקופה נאלצו התנועות החלוציות לחפש גוף חלופי שיתמוך בהן. ההסתדרות הציונית מיסדה את סיועה התקציבי והארגוני לתנועות הנוער בהקמת "מרכז לנוער" (ו"מחלקת נוער" שהחליפה אותו) בשנים 1937–1940. גוף זה תיאם בין התנועות, סייע לקשריהן עם בתי הספר ועסק בהסברה ובהדרכה ציונית במסגרתן. פעילותו, כמו גם דעיכתו בסוף העשור, נבעו מסיבות ארגוניות ופוליטיות שונות, שיש לנתחן בהשוואה לפעילויות הצופים והחינוך המשלים שרוכזו במחלקת החינוך.

לוח 1. ריכוז תנועות הנוער

סוג מסגרת הנוער	תנועות הנוער של ארץ ישראל העובדת	חינוך משלים וצופיות (תנועה למען הנוער)
גוף ציבורי תומך	"המרכז לנוער"/"מחלקת הנוער" בהסתדרות הציונית	מחלקת החינוך של הוועד הלאומי (כולל לשכת הנוער)
זרם חינוכי מסייע	זרם העובדים/ "המרכז לחינוך" בהסתדרות	הזרם הכללי
קִרבה פוליטית	מפלגות הפועלים; תנועות ההתיישבות/ ההסתדרות	הציונים הכלליים ו"החוגים האזרחיים"

מרכז/מחלקת הנוער של תנועות הנוער ההסתדרותיות (שהסתייעו בזרם העובדים) היה קשור לממסד הציוני הרחב, ולא לזה של היישוב, שמחלקת החינוך שלו הייתה מזוהה עם "החוגים האזרחיים" והציונות הכללית, הסתייגה כמותם ממפלגתיות ותמכה בחינוך המשלים ובצופיות. תנועות הנוער של השמאל נאלצו לחזור ולבקש את תמיכתה של ההסתדרות הציונית, כבתקופה הראשונה של ימי המנדט כשניהלה את מערכת החינוך היישובית, שכן הממסד החינוכי הציוני־כללי של היישוב שאף ל"חינוך אחיד" בשיטת הזרם הכללי, ועל כן תמך בחלופה הבלתי פורמלית ה"כללית" (הלא־מפלגתית) של החינוך המשלים והצופיות. מכאן שהפוליטיקה היישובית לגווניה השפיעה על החינוך

הבלתי פורמלי על כל סוגיו, ורוב המשאבים היישוביים בתחום זה הופנו ללשכת הנוער (רשף ודרור, 1999).

הסוגיות הפוליטיות והחסות ה"ממלכתית" הוסיפו להעסיק את הסתדרות הצופים גם ממחצית שנות השלושים ועד 1950. בוועידה ב־1936 שבה ונידונה אחדות התנועה שלא בהקשר הפוליטי: ראשי השבטים הוותיקים והעצמאיים ("השבטים הפתוחים") חששו מהעדפתם של השבטים שקמו בחסות בתי הספר התיכוניים ("השבטים הסגורים"), אך בשנים לאחר מכן נמצא מקום לשבטים משני הסוגים שהלכו והתפשטו בערים ובמושבות, ומחלקת החינוך של עיריית תל אביב אף איחדה בהדרגה את כל סוגי השבטים שבעיר ל"שבטי הצופים על שם דיזנגוף", שפעלו מ־1946 בחסותה הישירה. לעומת שתי הדילמות שנפתרו נותר הקשר להתיישבות בעייתי, שכן סוגיית "ההגשמה" של בוגרי התנועה לא הוכרעה כל השנים. באותה ועידה ב־1936, ערב פרוץ מאורעות תרצ"ו–תרצ"ט, העלה יוסף בנטואיץ את הרעיון לחייב כל בוגר תנועה בשנת עבודה חקלאית בהתיישבות, כ"שנת הכשרה" ל"קשישים" (כינויים של בני 15–18) או כ"שנת שירות" לאחרים. הרעיון התקבל, שלא כמו הצעתו החלופית של ראש התנועה אריה כרוך מבית הספר הריאלי בחיפה – הפסקת הלימודים אחרי עשר שנות לימוד לצורך שנת עבודה בהתיישבות – שעוררה התנגדות. למרות זאת הפסיקו חברים מקבוצות שונות של הצופים את לימודיהם בשנים 1938–1941 וב־1941 הכריזו יחד על גרעין ההתיישבות הראשון של התנועה. ההצעות הביאו לוויכוחים קשים בין ראשי התנועה מהציונות הכללית, שהתנגדו להליכה להתיישבות הפועלית, ואף בקרב "הקשישים" עצמם, שנחלקו בין הצעותיהם של בנטואיץ ושל כרוך (הרעיון עלה גם במחנות העולים, עורר הדים חיוביים אך גם שם זכה להגשמה מועטה). המחלוקת הסתבכה עקב הפילוגים הפוליטיים שזעזעו את מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל) והקיבוץ המאוחד בשנות הארבעים. ב־1946 הקימו גרעיני צופים את הקיבוצים בארי וחצרים, ובשנים 1949–1950 את פלמחים, מעגן מיכאל, יראון, רעים ותל קציר, כולם מהקיבוץ המאוחד ורובם תומכי סיעה ב׳ השמאלנית שהצטרפה ב־1948 למפ"ם. פילוגה של תנועה קיבוצית זו גרם לפילוג בשבעת קיבוצי הצופים, שחברי מפא"י שבהם התגוררו בחצרים ובתל קציר. ב־1949 נבחר ד"ר ברוך בן יהודה מהגימנסיה הרצליה והמנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות, לנשיא הצופים. ב־1950 לא יכלו עוד ראשי התנועה וחבריה לשאת את הנטיות "הקומוניסטיות־דיקטטוריות" של שליחי הקיבוצים "השמאליים" שהדריכו בתנועה, וזכותם להדריך נשללה. בכך התפלגה הסתדרות הצופים והוקמה **תנועת הצופים החלוצים**, שבוגריה יצאו לחמשת קיבוצי הצופים שהמשיכו לתמוך במפ"ם בקיבוץ המאוחד; ב־1954, עם פילוג מפ"ם, התמזגו הצופים החלוצים עם המחנות העולים. בתש"ח היו בצופים 5,500 חברים.

תנועות הנוער העובד, מכבי הצעיר ומחנות העולים, וכן גורדוניה (שהחלה לפעול בארץ רק בשנות השלושים המאוחרות) ידעו שורה של פילוגים ואיחודים הקשורים זה בזה ובמפלגות הפועלים השונות. אביא אותם בקצרה על פי סדר כרונולוגי. גורדוניה נוסדה ב־1926 בפולין, ב־1937/8 החלה את פעולותיה בארץ ישראל, וב־1941 התאחדה עם "ברית צופים המכבי הצעיר" לגורדוניה־המכבי הצעיר. בוגרי גורדוניה־המכבי הצעיר הצטרפו לרמת דוד, נווה איתן וקבוצת שילר של "חבר הקבוצות". ב־1937 הציעה

ועדת פיל (הבריטית) את חלוקת הארץ. חברי המחנות העולים ורוב חברי הקיבוץ המאוחד שהתחברו לאופוזיציה העירונית במפא"י והקימו את סיעה ב׳ במפלגה התנגדו להצעה, שהייתה מקובלת על הרוב במפלגה ובחבר הקבוצות. בנוער העובד ובגורדוניה, שהיו קשורות לשתי תנועות התיישבותיות אלה, נחלקו הדעות בסוגיה לאומית נכבדה זו, כמו גם באשר לתפיסות הסוציאליסטיות־מרכסיסטיות (של הקיבוץ המאוחד) או סוציאל־דמוקרטיות (של "החבר"). סוגיה אחרת שהייתה שנויה במחלוקת הייתה "הכלליות" – האם לאחד את התנועות הקיבוציות ותנועות הנוער החלוציות או לשמור על ייחודן בנפרד? האם לאפשר אופני הגשמה בתנועות ההתיישבות השונות (כולל במושבים) או לדבוק בקיבוץ המאוחד בלבד? ב־1944 התפלגה מפא"י, וסיעה ב׳ הפכה למפלגת "אחדות העבודה" המרכסיסטית יותר, שהתנגדה לכלליות. בשל המחלוקות הללו התפלגו והתאחדו תנועות הנוער בשנה שלאחר מכן: בנוער העובד חולקו הסניפים בדרך פריטטית מוסכמת בין מדריכים תומכי שתי המפלגות, ועניני האיגוד המקצועי טופלו במשותף; במחנות העולים נדחתה הצעת תומכי מפא"י והכלליות להתאחד עם גורדוניה המכבי הצעיר, והפלג הפורש הקים ב־1945 את **התנועה המאוחדת**. ב־1948/9 מנה הנוער העובד למעלה מ־20,000 חברים, במחנות העולים היו כ־1,900 ובתנועה המאוחדת כ־1,200.

יתר תנועות הנוער קיימו פעילות סדירה על אף הקשיים הפוליטיים והאחרים מאמצע שנות השלושים ועד הקמת המדינה. השומר הצעיר קיים בארץ מבנה ופעילויות דומים לאלו שבחו"ל, הקים "קִנים קיבוציים" וחיזק בהדרגה את קשריו עם הקיבוץ הארצי – בין היתר כתוצאה מהצורך של הקיבוצים לקלוט את בוגרי התנועה ובשל דרישת התנועה להיעזר בקיבוצים לצורכי הדרכה. ב־1946 התחזקה הפוליטיזציה, החזקה בלאו הכי, של תנועת נוער זו והתנועה הקיבוצית שלה, לא בלי קשר לפילוגי מפא"י ותנועות הנוער הקשורות אליה: בשנה זו הם ייסדו את מפלגת השומר הצעיר, שב־1948 התאחדה עם "אחדות העבודה" של הרוב בקיבוץ המאוחד למפ"ם – מפלגת הפועלים המאוחדת. ב־1948 מנה השומר הצעיר כ־6,000 חניכים, מהם כ־2,500 בקיבוצים.

בני עקיבא המשיכו את קשריהם לקיבוץ הדתי, הקימו את עין צורים בגוש עציון, סעד שבנגב וביריה, ההיאחזות הביטחונית שליד צפת. הם גם ייסדו מסגרות חינוך ייחודיות: בתי ספר ערב לנוער דתי ושתי פנימיות ייחודיות – ישיבת בני עקיבא לבנים ואולפנת בני עקיבא לבנות – ששילבו חינוך פורמלי ותנועת נוער. בתי ספר הערב ו"גימנסיון בני עקיבא" (תיכון ערב דתי) הושפעו מתנועת הנוער העובד החילונית. ישיבת כפר הרוא"ה שנוסדה ב־1940 ואולפנת הבנות הראשונה שנוסדה בעין גנים (פתח תקווה) ב־1943 (ופעלה אז שנה אחת בלבד) שימשו דגמים ייחודיים שהלכו והתבססו לאחר קום המדינה. בוגרי "עזרא" מחו"ל ומארץ ישראל הקימו ב־1944 את קיבוץ חפץ חיים, וב־1946 את קיבוץ יסודות, שהפך ב־1951 למושב שיתופי; בוגרי התנועה יצאו לגרעיני השלמה לקיבוצים אלה וחלקם הצטרפו ליישובי הקיבוץ הדתי. ב־1948/9 מנו בני עקיבא כ־3,500 חניכים, ותנועת עזרא מאות אחדות של חניכים שפעלו במספר קטן של סניפים.

תנועת בית"ר העמיקה את הפער בינה לבין תנועות הנוער של השמאל לאחר רצח ארלוזורוב ב־1933: היא תבעה מאבק תוקפני יותר נגד הבריטים, הידקה את קשריה

עם ההסתדרות הציונית (הרוויזיוניסטית) החדשה שקמה ב־1935 והתאחדה עם האצ״ל ב־1939, שנתיים לאחר הקמתו, כתנועה שסיפקה חינוך קדם־צבאי למחתרת זו. בית״ר, שהמאבק בין תנועת העבודה לתנועה הרוויזיוניסטית בודדהּ ואיים על עצם קיומה, הפסיקה עם האיחוד עם האצ״ל לפעול כתנועת נוער עצמאית. ב־1947 היא הוצאה על ידי הבריטים אל מחוץ לחוק, ורק לאחר קום המדינה שבה לתפקד כמקודם. בשנים 1937 עד 1949 הוקמה תנועת נוער נוספת בהשראת ההסתדרות הציונית החדשה – **ברית חשמונאים (ברי״ח)** – שהייתה קשורה ללח״י אך חלק מחבריה ומבוגריה השתייכו למחתרות האחרות. בשנים 1946–1947 ניסתה התנועה לעלות להתיישבות שיתופית ולהקים קואופרטיבים יצרניים וחינוכיים, אך שלושת הניסיונות נכשלו בתום תקופה קצרה. ב־1949 הכריזה התנועה על התפרקותה עם סיום 12 שנות שליחותה החינוכית (בקרב כאלפיים נערים ונערות) עם הקמת המדינה.[7]

כמה דילמות העסיקו את תנועות הנוער ובתי הספר באשר לקשריהם ההדדיים. הייחוד המפלגתי של תנועות הנוער הביא לפסילתן על ידי מנהלי בתי הספר והגימנסיות בזרם הכללי, שהעדיפו את הנייטרליות הפוליטית והכלליות של מסגרות החינוך המשלים (והצופים עד ראשית שנות הארבעים); גם בזרם העובדים היו ״בתי חינוך״ שמנהליהם העדיפו את הנוער העובד, כתנועת הנוער ההסתדרותית הכללית, על פני יתר התנועות החלוציות. מנהלי בתי הספר הכלליים התרכזו בהקניית השכלה אך לשיטתם העניקו גם חינוך רעיוני־ציוני, ובזרם העובדים ניסו לשלב ולהרחיב את החינוך הרעיוני על חשבון ההשכלה. על אף זאת סברו תנועות הנוער שהחינוך הרעיוני שלהן עולה עשרת מונים על זה של בתי הספר, המתרכזים בהשכלה, ובפרט שבניגוד לבתי הספר מגשימים בוגרי התנועות את ערכיהם הלכה למעשה. הדילמה המסכמת ניגודי תפיסות אלה הייתה – היש ניגוד או השלמה בין תנועת הנוער לבית הספר? כתשובה לדילמה הזו התקיימו בפועל ארבעה אופנים של קשר בין שתי המסגרות, על פני רצף שבין ״ניגוד מוחלט״ לבין ״מסגרת כולית אחת״: (1) ניגוד מוחלט, עד כדי תחושת רדיפה מצד התנועות השמאליות יותר – גם בזרם העובדים; (2) תיאום חלקי, בזרם העובדים ותנועות הנוער החלוציות, שהיה קיים גם בחלק מבתי הספר של הזרם הכללי; (3) תיאום מלא ורצוף בין שתי המסגרות, שפעלו עם אותם תלמידים/חניכים בנפרד, לעתים באותו מקום פיזי. מתכונת זו הופעלה בבתי הספר של הנוער העובד וב״שבטי החסות״ הצופיים שפעלו בבתי הספר התיכוניים בזרם הכללי; (4) מסגרת כולית אחת שמוקמה בבתי הספר וכללה חינוך משלים ותנועת נוער, נוסף על החינוך הפורמלי. מסגרות כאלה פעלו בחלק ניכר מבתי הספר בקיבוצים ובמושבים, ובמידה מסוימת ניתן לראות כך את הגימנסיות, הרצליה בתל אביב והריאלי בחיפה, שאפילו תנועות הנוער הופעלו באחריותן (נאור, 1989).

בשנות הארבעים יזמה המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי את הקמת נוער למען נוער, ארגון שנועד להפעלת הנוער הלומד וחברי תנועות הנוער לעזרה לנוער בשכונות ול״נוער העזוב״. הארגון הועבר לפיקוח לשכת הנוער אך פעילויותיו דעכו

7 תנועות הנוער בתקופה השנייה ומספריהן (על פי ברזל, 1963; דרור, 1978; נאור, 1984, 1989; רוטנברג ונאור, 1962; תנועות הנוער בישראל, 1995; Kahane, 1997).

כשהנוער התגייס למאבק למען הקמת המדינה (מיוחס, 1970). בין השנים 1938–1942 גויסו בוגרי תנועות הנוער החלוציות לפלמ״ח במסגרת הגרעינים המיועדים להתיישבות, שגויסו בשלמותם לצורך הכשרה צבאית ומבלי לוותר על ייעודם ההתיישבותי. הנוער העובד והמחנות העולים היו הראשונים, ויתר התנועות הצטרפו מאוחר יותר. בסתיו 1944 הושג הסכם בינן לבין הפלמ״ח, ומאז גויסו למסגרתו בוגרי כל התנועות, כולל ״חברות הנוער״ שברובן עלו לארץ ונקלטו בקיבוצים, כשהן שומרות על ייחודן התנועתי. הנוער העובד גייס בכל התקופה 58 הכשרות, המחנות העולים 8, השומר הצעיר 20, הצופים 6, המכבי הצעיר 3, התנועה המאוחדת 9; היו גם הכשרה אחת של נוער המושבים ואחת של מקווה ישראל – ו־5 הכשרות נוספות של נוער עולה, 2 ממוסד ״סלווינו״ שבאיטליה ו־3 של תנועת הנוער ״דרור״ שבגולה: סה״כ 111 הכשרות, מהן 77 של בוגרי תנועות הנוער הארץ־ישראליות ו־34 של בוגרי עליית הנוער. מתכונת ההכשרות המגויסות, כולל ״היאחזויות״ הפלמ״ח, הועברה במדינת ישראל לגרעיני תנועות הנוער שבנח״ל (נאור, 1989).

התקופה השלישית: לשכת הנוער ו״מחלקת הנוער״ בעשור הראשון למדינת ישראל, 1948–1958 – ה״ממלכתיות״ וקליטת העלייה הגדולה

השנים 1948–1958 בחינוך הבלתי פורמלי עמדו בסימן העלייה הגדולה, שהשפיעה על כל מערכות החברה והחינוך ויחד עם גלי העלייה בתקופות הבאות עיצבה את החינוך המשלים במשך 58 שנות קיומה של מדינת ישראל. המתעדים והחוקרים השונים של מדיניות הטיפוח מציינים את העשור הראשון עתיר הניסיונות והטעויות בתחום הטיפוח כשלב מקדים להתעוררות המודעות לנושא האינטגרציה, נושא שהיה חדש בהיקפו ובגיוונו (דרור, 1999) – וכך היה גם בחינוך המשלים. עם זאת, החינוך הבלתי פורמלי בעשור הראשון למדינה המשיך לפעול במתכונתו מתקופת היישוב, ואפילו השם ״לשכת הנוער״ הוחלף רק ב־1957 ל״מחלקת הנוער״. ההמשכיות ניכרה בפוליטיזציה של תנועות הנוער, בגיוון מסגרות החינוך המשלים, ובחינוך החברתי הבית־ספרי – שעד ״חוק החינוך הממלכתי״ ב־1953 נותר באחריות הזרמים; שנתיים מאוחר יותר, בעקבות החוק, נזכר בתכנית הלימודים היסודית והעל־יסודית, ורק ב־1963 זכה לתכנית מפורטת (שלא באחריות מחלקת הנוער!) שנועדה לבית הספר היסודי בלבד.

המגמות הפוליטיות מתקופת היישוב נמשכו בתנועות הנוער בעשור הראשון למדינת ישראל, הן בשל הפילוגים בתנועת העבודה הן בשל ניסיונות לזכות בחסות ממלכתית על תנועות הנוער, הפעם של משרד החינוך. תנועות הנוער החלוציות עברו עוד כמה תהפוכות בעשור הראשון: שתי תנועות נוספות נוסדו בעשור זה – ומאז, למעט ייסוד תנועת הנוער של ״האיחוד החקלאי״ ב־1978, כמעט שלא נוסדו תנועות חדשות עד שנות התשעים, ופעילויות התנועות התייצבו. לפיכך אתחיל את הדיון בתקופה זו בתנועות הנוער ובהמשכיותן הפוליטית מתקופת היישוב, אעבור לעיסוקן בקליטת העלייה הגדולה, ומהן אל יתר מסגרות החינוך המשלים (והגדנ״ע) והתמודדותן עם עלייה זו.

פילוג המחנות העולים ב־1945 היה חלק משרשרת פילוגים שהחלה שנה קודם לכן בפילוג מפא״י (מפלגת פועלי ארץ ישראל) והקמת ״אחדות העבודה״; היא נמשכה בהקמת מפ״ם (מפלגת פועלים מאוחדת) מאחדות עבודה ו״הליגה הסוציאליסטית״ ב־1948, שהשומר הצעיר ורוב הקיבוץ המאוחד תמכו בה, ובפילוג הקיבוץ המאוחד והקמת ״איחוד הקבוצות והקיבוצים״ (״האיחוד״) מ״חבר הקבוצות״ ומתומכי מפא״י בקיבוץ המאוחד ב־1951; סיומה היה ב־1954, בפילוג מפ״ם והקמת ״אחדות העבודה״ מחדש בתמיכת הקיבוץ המאוחד. ב־1955 כבר הצטרפו מפ״ם (שבמרכזה רק הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר) ואחדות העבודה (שבמרכזה הקיבוץ המאוחד, המחנות העולים וחלק מהנוער העובד) לקואליציה הממשלתית של מפא״י, ש״האיחוד״, רוב הנוער העובד והתנועה המאוחדת היו קרובים אליה.

פילוגים ואיחודים אלה השפיעו על תנועות הנוער החלוציות. תנועת השומר הצעיר הושפעה בעקיפין מהיחלשות הקיבוץ הארצי ומפ״ם, שנגרמה גם בשל סילוק תומכי משה סנה הקומוניסטים מהקיבוצים וממפלגת האם שלהם בראשית שנות החמישים. תנועת המחנות העולים לא הושפעה ישירות מפילוגי שנות החמישים, אך הקיבוץ המאוחד שנחלש, קטן והיה עסוק בליקוק פצעי הפילוגים הקיבוציים והפוליטיים לא יכול היה לתמוך בתנועת הנוער שלו ולשלוח אליה שליחים כבעבר ועל כן גם היא נחלשה. הנוער העובד לא התפלג בעקבות פילוג המחנות העולים ב־1945 אלא הסתפק מאז בחלוקה פריטטית של הסניפים בין תומכי מפא״י ואחדות העבודה (ואחר כך מפ״ם); פילוג הקיבוץ המאוחד, הקמת ״האיחוד״ ופילוג מפ״ם הקטינו את השפעת אחדות העבודה והקיבוץ המאוחד, וה״פריטט״ שונה ב־1954 ל־57.5% לתומכי מפא״י ואיחוד הקבוצות והקיבוצים ורק 42.5% למחנה האחר.

נוסף על כך, בעקבות פילוג הקיבוץ המאוחד והקמת ״האיחוד״ ב־1951 הוקמו באותה שנה במסגרתו חטיבות בנים נפרדות לבני הקיבוץ המאוחד ולבני האיחוד, ובמקביל לבני תנועת המושבים (חטיבות הבנים הקיבוציות הנהיגו מאמצע שנות החמישים ״שנת שירות שלישית [נוספת]״ של הדרכה לפני השירות הצבאי). ״התנועה המאוחדת״, שנוסדה ב־1945 בעקבות פילוג המחנות העולים, המשיכה להתאחד ב־1951 עם ״הבונים״, התנועה האחות שברחבי העולם היהודי – ועם מעבר המטוטלת ב־1955 מפילוגים לקואליציות – החלה בשיתוף פעולה עם הנוער העובד בנושאים שונים. שיתוף הפעולה הזה הבשיל בסוף 1958 להחלטה על מיזוג שתי התנועות **לנוער העובד והלומד**, שהרוב בנוער העובד המקורב למפא״י ו״האיחוד״ תמך בו, והמיעוט שבהנהגת הקיבוץ המאוחד לא הצליח למנעו. המחנות העולים הוזמנו להצטרף לאיחוד הגדול הזה של תנועות הנוער העובד והלומד, אך הקיבוץ המאוחד שקטן ועדיין ליקק את פצעי הפילוג לא יכול היה באותו זמן לאבד את תנועת הנוער הבלעדית שלו.

בתקופה הראשונה של המדינה נוסדו שתי תנועות נוספות של נוער לאומי ודתי. ב־1949 נוסדה תנועת **הנוער הלאומי העובד והלומד**, בזיקה להסתדרות העובדים הלאומית שבימין הפוליטי, ובקרבה להשקפת העולם הז׳בוטינסקאית שגם בית״ר שותפה לה. נוסף על פילוגי תנועות השמאל חל ב־1952 פילוג בבני עקיבא, כשפעילי ״מחלקת העבודה״ בהנהלה הארצית של התנועה פרשו ממנה והקימו את **הנוער הדתי**

העובד כתנועת הנוער השנייה של הפועל המזרחי; הניסיונות לאיחוי הקרעים לא נסתייעו, ומאז פועלת גם תנועה ציונית־דתית זו בסיסמה ״תורה ועבודה״.

הפילוגים והאיחודים הללו השפיעו בעשור הראשון למדינה גם על הענקת החסות הממלכתית לתנועות הנוער.

בן־גוריון ניסה להימנע מהפוליטיזציה של תנועות הנוער ומשליטת אחדות העבודה והקיבוץ המאוחד בחלקים ניכרים מתנועות הנוער החלוציות בארץ ובגולה באמצעות מימוש מדיניותו הממלכתית בשני אפיקי פעולה: הפיכת הגדנ״ע לתנועת נוער ממלכתית, והענקת חסות ממלכתית רק לתנועות שאינן כפופות לארגוני מבוגרים או למפלגות. תנועות הנוער לא הצליחו להתמודד עם קליטת העלייה במלואה בגלל היקפיה הגדולים, והמדריכים השכירים שגייסו לסניפיהן לא תמיד התאימו למשימתם. הגדנ״ע, כמערכת קדם־צבאית, הצליח יותר מהן במשימה במחצית הראשונה של שנות החמישים: הוקמו חוות גדנ״ע בבאר אורה ובעין יהב שבערבה ובעפולה ועין זיתים שבצפון, שבמסגרתן נקלטו הנערים העולים למחזורי לימוד, עבודה ואימונים קדם־צבאיים; החלו מבצעי ״התערות״ קצרים בבסיסי הגדנ״ע להקניית עברית וידיעת הארץ; הוקמו מרכזי נוער יומיים ליד ריכוזי עולים, בשיתוף משרד החינוך, ששילבו עבודה ולימודים, והוקמו מועדוני גדנ״ע במעברות ובמושבי העולים (דיין, 1977; שקד, 1994). בן־גוריון ביקש לנצל את ההצלחות הראשונות ולהפוך את הגדנ״ע לתנועת נוער ממלכתית בסיועו של ראש אגף הנוער והנח״ל הראשון במשרד הביטחון, אליק שומרוני (חבר קיבוץ אפיקים ואיש מפא״י). אנשי תנועות הנוער החלוציות, כולל אנשי מפא״י, התנגדו לרעיון זה נמרצות, במקביל להתנגדותם של חלק ניכר ממחנכי זרם העובדים מן ההתיישבות לביטול זרם העובדים ולקבלת חוק החינוך הממלכתי ב־1953. הנסיבות הפוליטיות, ובעיקר פרישתו הזמנית של בן־גוריון מראשות הממשלה והליכתו לשדה בוקר ב־1953, הורידו את הרעיון מעל סדר היום.

החסות הממלכתית לתנועות הנוער הלא־פוליטיות והאיסור על פעולתן של יתר התנועות בבתי הספר היו המשך למדיניות מחלקת החינוך בתקופת היישוב. החסות הוענקה תחילה רק לצופים. רק ״תנועת חסות״ זכתה לתמיכה ממשלתית ולרשות לפעול בשיעורי המחנך ובהפסקות בבתי הספר. מ־1951 הצטרפה התנועה המאוחדת למעמד זה. תנועת בני עקיבא הגישה בקשה לחסות אך חזרה בה מטעמים שונים; יתר תנועות הנוער החלוציות התנגדו לאיסור הפעולה ולא הסכימו שלא להיות קשורות למפלגות ולתנועות קיבוציות, ועל כן כלל לא הגישו בקשות לחסות. כינונה של ממשלת מפא״י עם אחדות העבודה, מפ״ם והמפד״ל בסוף 1955 הביא להקמתה של ועדת שרים לעניין ״תנועות החסות״, ובהמלצתה החליטה הממשלה בסוף 1958 להעניק ״סיוע מוסרי ומעשי לכל תנועות הנוער החלוציות״ ולבטל את האיסור על פעילותן בבתי הספר.

תנועות הנוער הקימו סניפים חדשים בריכוזי עולים, אך לא כולן במספר הנדרש: בשומר הצעיר הוקמו מעל עשרה ״קני עולים״, שתופעלו בידי קני התנועה הסמוכים בעיר ובקיבוצים של הקיבוץ הארצי ובמתכונת דומה פעלו גם יתר תנועות הנוער. בני עקיבא הקימו במשך שנות החמישים 20 סניפי עולים בערים ו־31 במושבי עולים – מחצית ממספר סניפי התנועה בתום העשור! הנוער העובד נשא בעיקר העול בתחום זה. בחטיבה החינוכית הוקמה מחלקה חדשה – ״המחלקה ליישוב החדש״, שבסיוע

גורמים מפלגתיים, הסתדרותיים, סוכנותיים וממלכתיים הקימה מאות סניפים חדשים ביישובי העולים ובריכוזיהם בערים. גם סניפי החטיבה המקצועית של הנוער העובד גדלו, מספר חניכיהם הוכפל, ונעשה בהם מאמץ השכלתי וחינוכי נרחב, כולל ניסיונות בודדים לשלב בין בתי ספר ערב לנערים עובדים לבתי נוער, באמצעות מורים מוסמכים שירכזו את שניהם.[8]

"מחלקת הנוער", שהחליפה את לשכת הנוער, התרכזה כבעבר בעיקר בחינוך המשלים (שנועד בחלקו גם לנוער העזוב) ועסקה רק מעט בתנועות הנוער. בעשור הראשון התפתח עוד יותר מגוון המסגרות של החינוך המשלים, בבתי הספר ומחוץ להם ובעיקר בריכוזי העולים, וכן הוקמו לשכות נוער מקומיות ברחבי המדינה. רק בעשור השני "נעשה סדר" במסגרות אלה, במקביל להתפתחויות במדיניות הטיפוח. הדגש בעשור הראשון הושם על החינוך היסודי גם בחינוך הפורמלי, ואילו בעשור השני החלה הדגשת החינוך העל־יסודי. חלק מהמסגרות המשלימות שילבו מרכיבים של השכלה פורמלית, וחלקן הופעל בשכונות, במושבים ובריכוזי עולים עירוניים במתכונת קהילתית, מעין שלב "טרום־מתנ"סי". במרס 1958 הגישה המחלקה לנוער מסמך עם נתונים סטטיסטיים על מוסדות החינוך המשלים ומפעלי הקיץ, והגדרתם, בסדר היירכי המוביל אל פסגת "בית הנוער והמרכז הקהילתי" (הגדרת מוסדות הנופש 1958). המסגרות תוצגנה להלן על פי הסדר שבסוף העשור הנידון, ובהתייחס למינוחים השונים שרווחו במהלכו.

מגרשי המשחקים הועברו ב־1950 לרשות מחלקת החינוך, ו"הדסה" המשיכה לתמוך בהם בסכומים קטַנים והולכים עד שנת 1954. קשיים תקציביים אפשרו את הרחבתם רק בריכוזים בודדים של עולים, אך הם ניסו להרחיב את פעילויותיהם גם להורים, במתכונת של "נופש להמונים". חלק מהמועדונים שבמגרשים היו ל"בתי נוער" (בהם אעסוק בהמשך), ובחלקם נוספו פעילויות של **מועדוני ערב** לנערים בני 14–17. התקיימו גם **פינות משחקים** ללא מבנים או מדריכים קבועים, ובחלקם פעלו "מדריכים נודדים" במתכונת המקובלת ביותר המגרשים.

בתי התלמיד התפשטו בבתי הספר היסודיים ברחבי הארץ, בעיקר בריכוזי העולים, והמשיכו לפעול בחלקם בתמיכת ארגוני הנשים. חלק מבתי התלמיד פעלו כ"מועדונים מרכזיים" או **מועדונים שכונתיים** בדירות שכורות שתלמידים הגיעו אליהן מבתי הספר באזור. פעילותם של בתי התלמיד והמועדונים בתחומי העזרה הלימודית, החוגים, פעילויות הפנאי, האירועים והמפגשים התרבותיים והחברתיים התמסדה, ומדריכיהם ניסו לקרב את ציבור ההורים לבתי הספר במתכונת "החינוך המתקדם בזמננו השואף להפוך את בית הספר **לבית ספר קהילתי**" (מיוחס, 1957ב). במושבי העולים הוקמו מועדונים במתכונת דומה לזו של בתי התלמיד, אך בפעילויותיהם השתתפו גם בני נוער בוגרים יותר. בריכוזי העולים פעלו גם **מרכזי נוער לחינוך משולב** שכללו כמה פעילויות: השכלה יסודית (כבבתי התלמיד) ולימוד מקצועי (בשיתוף תנועות הנוער העובד ההסתדרותי, הלאומי והדתי); תעסוקה, ששכר צנוע כסיוע למשפחה בצדה;

8 תנועות הנוער בתקופה השלישית (על פי ברזל, 1963; דרור, 1978; לבנה וליסק, 1998; נאור, 1984, 1989; רוטנברג ונאור, 1962; תנועות הנוער בישראל, 1995; Kahane, 1997).

חינוך קדם־צבאי בשיתוף הגדנ"ע; חינוך חברתי־תרבותי משלים. נוסף על כך פעלו בריכוזי העולים **מרכזי נוער לחינוך משלים** בלבד, לנוער לומד ועובד כאחד – למניעת שוטטות ועבריינות.

בתי הנוער החלו לפעול בחלק ממגרשי המשחקים בשלהי תקופת היישוב, בעיקר בערים הגדולות וללא קשר לבתי הספר. ב־1948 היו רק חמישה בתי נוער, ובמשך פחות מעשור הוקמו 81 בתי נוער ברחבי המדינה. הם נועדו לחינוך אישי וחברתי של בני נוער לומד ועובד, לנוער שנשר מבתי הספר בגילים 12–18 ואף לחיילים משוחררים. פעילותם הייתה במתכונת קהילתית, שונה מזו של בתי התלמיד והמועדונים וקרובה יותר לזו של תנועות הנוער: מפגשים אישיים וקבוצתיים עם מדריכים, "שעת חברה" שבועית, מסיבות וטיולים – תוך קיום פעולות עם הקהילה ולמענה, ובניהול עצמי של החניכים בוועדותיהם וב"חוג הפעילים" שלהם. בתי נוער מסוג מיוחד היו **המועדונים הטכניים לנוער** (או "בתי הנוער הטכניים") שפיתחו את העיסוק במלאכות ואת הלימוד הטכני־עיוני בעבודה בעץ, במתכת, בחשמל, באלקטרוניקה ומכניקה ועוד. ראשוני המועדונים קמו בשכונות חיפה, בשיתוף מועצת הפועלים, העירייה, התאחדות התעשיינים ועוד, ולצורך הפעלתם שהייתה כרוכה בהוצאות מרובות הוקמה "האגודה לטיפוח מועדונים טכניים לנוער", שסייעה למחלקת הנוער בהפעלתם. בתי הנוער, כבתי התלמיד, שאפו כבר בעשור הראשון לקום המדינה להרחיב את פעילויותיהם בקהילה ולפעול בשיתופה – מגמה שהתעצמה בעשור השני והביאה, בין היתר, להקמת חברת המתנ"סים ב־1969. כך הוגדר **בית נוער ומרכז קהילתי** כבר ב־1958: "זהו שלב גבוה יותר מבית נוער. הוא כולל [...] בנוסף [...] גם פעולות להורים ולציבור המבוגרים הרחב (כגון: הנחלת הלשון, קבוצות של אימהות ללימוד בישול, תפירה, היגיינה וכו', פעולות של מנהל הסברה, מועדון קשישים וכו'). המגמה שלנו חייבת להיות: **ממועדון נוער למרכז קהילתי!**" (הגדרת מוסדות הנופש, הנוער והקהילה לסוגיהם 1958).

הקייטנות בעשור הראשון התרחבו, התגוונו והעמיקו את התכניות החינוכיות שלהן. הן נועדו לילדים ולנוער מכלל האוכלוסייה ואורגנו על ידי הרשויות המקומיות בסיוע כספי ותוכני (כולל פיקוח) של המחלקה לנוער. **מחנות הקיץ הארציים**, שהחלו ב־1952 והתרכזו תחילה בחינוך אמנותי, היו באחריותה המלאה של המחלקה. הקייטנות המקומיות נחלקו על פי קבוצות גיל (6–8; 9–11; 12–15), הופעלו במשך כמה שעות או עד הצהרים, וחלקן במשך יום שלם או בתנאי פנימייה; הן התקיימו בבתי הספר, בחורשות ובמחנות או בקייטנות קבע שהחלו לפעול לקראת סוף העשור ברשויות שונות ושימשו בסיס לחילופי קייטנות בין הרשויות. היות וההורים נדרשו לשלם, היו כאלה שהעדיפו **קייטנה ללא כלכלה**, שפעלה בין השעות 08:00 ל־13:00 ובה חולקה רק "ארוחת עשר".

בתום העשור הראשון פעלו 153 מגרשי משחקים ופינות משחק שהעסיקו 19,720 חניכים ו־84 מדריכים; 243 בתי תלמיד ומועדונים שהעסיקו 22,200 חניכים ו־594 מדריכים; 93 בתי־נוער ומועדונים שכונתיים לסוגיהם, שהפעילו 19,300 חניכים ו־356 מדריכים, ו־364 קייטנות למיניהן שהעסיקו 43,930 חניכים ו־1,838 מדריכים. בתום העשור הראשון הגיע מספרן של אכסניות הנוער ל־14, ונוסף על לינות של 21,270 מטיילים החלו להתקיים במסגרתן סיורים של בתי ספר, קורסים למדריכים

ופעילויות חינוכיות נוספות, בהנחיית 20 מדריכים. מפעלי החינוך המשלים ברחבי הארץ בעשור הראשון הסתעפו והתרחבו במידה מרשימה: מגרשי המשחקים שולשו בהיקפם, אוכלוסיית הקייטנות ומספר אכסניות הקבע גדלו פי 5, אוכלוסיית בתי התלמיד גדלה פי 6, ובתי הנוער, שבשנות המדינה הראשונות פעלו בהם 1,600 חניכים, גדלו פי 12 במספר משתתפיהם! המדריכים לכל המסגרות הללו הוכשרו במכון הוותיק להכשרת מדריכים בתל אביב ובמכונים נוספים ברחבי הארץ. חיים דגן, המפקח הארצי במחלקת הנוער שהיה ממונה על הפרסומים, ערך בעשור הראשון את ביטאונה "בחינוך המשלים". יוסף מיוחס פרסם שם ובמקומות אחרים סיכומים על מגוון הפעילויות.

בעשור הראשון התחדשה פעילותה הארצית של אגודת נוער לנוער, שהחליפה את "נוער למען נוער" של ימי טרום-המדינה. האגודה החלה לסייע לקליטת העלייה והתמסדה כיתר מפעלי החינוך המשלים ליד הרשויות המקומיות. בתשט"ו נוסדה האגודה המקומית המגובשת ביותר ביוזמת מחלקת החינוך של עיריית תל אביב-יפו, וסיסמתה "שירות לעם". אגודת נוער לנוער, שפעלה על בסיס התנדבותי, פיתחה ברשויות השונות מגוון שירותי הדרכה, עזרה לימודית והנחלת לשון לנוער עולה ולהוריו, סיוע לנכים ולנזקקים, פעילויות בשירותי ההצלה, השתתפות במבצעים חד-פעמיים ועוד. כארגונים בעלי סממנים של תנועת נוער קיימו האגודות המקומיות גם פעולות עיוניות שבועיות, ופעילי בתי הנוער ברשויות השונות היו קבוצה מנהיגה בבתי הנוער ובאגודות כאחד. פעילויות נוספות שהתקיימו ברשויות השונות היו "מועדוני סרט טוב", חוגי תחביב ואמנות שונים, חוגי האזנה של "נוער מוזיקלי" ותזמורות נוער. בחלק מתחומים אלה החלו להתקיים פעילויות מחוזיות ותערוכות של משרד החינוך. מוסדות הנופש והנוער לכל סוגיהם נטלו חלק פעיל בארגון חגיגות מקומיות – תהלוכות לפידים בחנוכה, נטיעות בט"ו בשבט, חגיגות "עדלאידע" בפורים, מדורות בל"ג בעומר, הבאת ביכורים בשבועות ועוד.[9]

משהתפנה הגדנ"ע בעשור הראשון מקרבות מלחמת השחרור השתלב חיל זה בצה"ל בפעילויות קליטת הנוער העולה של תנועות הנוער והחינוך המשלים שתוארו לעיל, הקים גדודים לנערים עובדים, ובעיקר הקדיש תשומת לב מרובה לביסוסו כמסגרת קדם-צבאית מחוץ לבתי הספר: הפעיל מועדונים וקורסים של גדנ"ע אוויר, גדנ"ע ים וגדנ"ע של חילות אחרים להכרת החילות הצה"ליים, קורסי מ"כים ומסעות וכן הוציא לאור מגוון של ביטאונים והקים את תזמורת הגדנ"ע. החינוך הקדם-צבאי בבתי הספר התמסד החל מראשית שנת הלימודים תשי"ג (ספטמבר, 1952), משהוקם במחוזות משרד החינוך (ללא קשר למחלקת הנוער) "הפיקוח על פעולות הגדנ"ע" בבתי הספר, שדאג לקיומם של שלושה סוגי אימון: אימון ביתי (בית-ספרי) ומרוכז (בבסיסי הגדנ"ע) בתחומי מחנאות, שדאות, תרגילי סדר וספורט שימושי, וכן שירות לאומי (מ-1955

9 החינוך המשלים בתקופה השלישית (בעיקר על פי מיוחס, 1948, 1951?, 1955, 1957א, 1957ב, 1959א, 1959ב, 1960, 1970, 1975) וכן דו"ח לשכת הנוער (1953); הגדרת מוסדות הנופש (1958); מדור הנוער באגף החינוך (1949); עשור לחינוך המשלים (1958). המספרים לקוחים ממקורות שונים, שאינם חופפים וחלקם אף סותרים; הנתונים שנבחרו חוזרים במספר מקורות.

ואילך) ביישובי ספר, בחשיפת עתיקות, בסיוע בבתי חולים ושירותי הצלה ועוד. מ-1952 ועד לארגון מחדש, עם הקמת אגף הנוער במשרד החינוך ב-1972, פעלו זה לצד זה הפיקוח בבתי הספר התיכוניים (שמחוץ למחלקת הנוער) והגדנ"ע, כשהם משתמשים באותם בסיסי אימונים. ב-1954, משחזר הגדנ"ע להיות פיקוד עצמאי, שבו והודגשו בו הפעילויות המועדוניות למיניהן לנוער העולה, אך בעיקר הובלט המרכיב הצבאי החוץ-בית-ספרי בקורסי הקיץ להכרת החילות השונים, בקורסי מ"כים שנערכו בבסיסי החיל בבאר אורה וגלילות, בחוגי קליעה, בצעדות וביום גדנ"ע ארצי. הגדנ"ע גם סייע לצבא בזמן מלחמת קדש ב-1956. המינון של המרכיבים הצבאיים לעומת אלו של חינוך הנוער העולה הוכתב בהתאם לצורכי הביטחון והמדינה בעשור הראשון לקיומה, אך גם החילופים התכופים יחסית של מפקדי הגדנ"ע הביאו לשינוי הדגשים ביעדי החיל. הפעילויות בקרב הנוער העולה וגם הקורסים וחלק מהאימונים דמו לאלו של החינוך המשלים ואף השתלבו בו, אך גם ההצעה להפיכת הגדנ"ע לתנועת הנוער הממלכתית השפיעה (אף שלא התממשה) על הכנסת סממנים של תנועת נוער לפעילויות הגדנ"ע (דיין, 1977; שקד, 1994).

התקופה הרביעית: "מחלקת הנוער" 1959–1972 – תקופת מעבר, בסימן השינויים במדיניות הטיפוח וביסוס הגישה הקהילתית

בשנים 1948–1968 גדל מספר הלומדים בבתי הספר בממוצע פי 6, אך הגידול בבתי הספר היסודיים היה פי 4 ובבתי הספר העל-יסודיים – פי 13! מסיבות דמוגרפיות אלה הפנה משרד החינוך בעשור השני את מאמציו לגילים 14–17 בחינוך הפורמלי והבלתי פורמלי כאחד. השפעתן של פעולות התגמול ומלחמת סיני שלאחריהן ב-1956 לא הייתה רבה בחינוך הבלתי פורמלי, והטלטלות הרוחניות שבעקבות מלחמת ששת הימים ב-1968 והשיבה לשטחי ארץ ישראל הגדולה ניכרו רק בתקופה הבאה, של "אגף הנוער". העשור השני היה תקופת מעבר בפעילות משרד החינוך בכלל ובתחום הבלתי פורמלי בפרט: נערכו ניסיונות פדגוגיים לטעוני טיפוח לפני קבלת חוק הרפורמה החינוכית ב-1968 ותחילת יישומו בראשית שנות השבעים (דרור, 1999); חלו הסתעפות ושינוי הדרגתיים של דפוסי החינוך המשלים שבוסס בימיה הראשונים של המדינה כהמשך לתקופת היישוב; חל מעבר מאיסור על פעילות תנועות הנוער בבתי הספר לעידודן לפעילות, והחל מיסודו של חינוך חברתי בתוך בתי הספר העל-יסודיים. כל אלה הושפעו מהקמת חברת המתנ"סים שמחוץ למשרד החינוך ב-1969, והתבטאו באגף הנוער שהוקם במשרד החינוך והתרבות בראשית שנות השבעים כחלק מהארגון מחדש של המשרד. בתיאור תקופה זו אפתח בהתפתחויות שחלו בחינוך המשלים ובגדנ"ע, אדון במעבר מהאיסור על פעילות תנועות הנוער לעידודן לפעילות ולתחילת מיסודו של החינוך החברתי בבתי הספר, ואסיים במבנה הארגוני שבתקופה אחרונה זו של יוסף מיוחס, במעבר מה"מחלקה" (וה"לשכה" לפניה) ל"אגף הנוער".

מסגרות החינוך המשלים העיקריות נותרו בעינן, אך רובן הסתעפו, התגוונו והשתכללו עד תום התקופה. המועדונים ובתי התלמיד לתלמידי בתי הספר היסודיים נותרו

במתכונתם הקיימת בבתי הספר. פינות המשחקים שבהן פעלו מדריכים נודדים ומגרשי המשחקים שבהם היו גם מבנים לפעילויות חינוכיות נזכרו גם בתום התקופה, אך בהדרגה לא נכללו בסטטיסטיקות של מחלקת הנוער, ובתי הנוער שבהם נספרו במסגרת בתי הנוער בכלל. הדגש בחינוך המשלים עבר, כבכל מערכת החינוך, לבתי הנוער המיועדים לגילי 14–18. כבר ב־1959 הכריז שר החינוך על תנופת בנייה של בתי נוער חדשים, ובאותה שנה נבנו 16 בתים שתוכננו במשרד השיכון למטרה זו וכונו "בתי ארן". בתי הנוער עברו בהדרגה למתכונת של "מרכזים קהילתיים" (בתי נוער קהילתיים,"בתי נוער ותרבות" וכיוצא בזה) שפנו בהדרגה גם לאוכלוסיות נוספות בקהילה; פעילויותיהם התגוונו וכללו גם "חוגי גדנ"ע", וחלקן, בתחומי עיון ואמנות שונים, נערכו בשיתוף פעולה בין בתי נוער סמוכים. חלק מבתי הנוער השתלבו כ"אגפי נוער" במתנ"סים (מרכזי התרבות, הנוער והספורט הקהילתיים), שהחלו לפעול במסגרת חברה עצמאית בשיתוף עם משרד החינוך והתרבות ב־1969.

בראשית שנות השישים, עם שוך גלי העלייה הגדולה והתבססות מפעלי הטיפוח, התפנה משרד החינוך לבחון את מידת התאמתם של בתי הנוער לטיפול ב"נוער העזוב", "הבלתי קשור" או "המנותק" מבתי הספר, ולקבוע את מדיניותו "במרחב הפתוח" באמצעות מועדונים של **חבורות רחוב**. ב־1962 החלו עיריית תל אביב־יפו, ועיריית גבעתיים בעקבותיה, בארגון חבורות בהתאם למודלים אמריקניים ואחרים, שנבדקו וסוכמו בחוברת "ניסיונות טיפול במרחב הפתוח" שהוציאה המחלקה לנוער (1963). ב־1963 מינה יועץ ראש הממשלה למיזוג גלויות ועדה למציאת פתרונות לעזובת הנוער בשכונת מוסררה בירושלים בראשות ד"ר (לימים פרופ') חיים אדלר מהאוניברסיטה העברית ובהשתתפות אנשי מחלקת הנוער, משרד הסעד והעירייה. עם כניסתו של סגן שר החינוך, אהרון ידלין, לתפקידו ב־1964 מונה מפקח ארצי לגילי 14–18 שחבורות הרחוב היו מעיסוקיו העיקריים, ובשיתוף עם סגן השר שהופקד על מחלקת הנוער גובשה מדיניות ל"טיפול בנוער בגיל 14–17", שכללה בתי נוער ומועדונים לחבורות נוער שנועדו ל"בילוי הזמן הפנוי באורח תרבותי; ייעוץ והדרכה; עידוד הרצון להשלמת השכלה" (מיוחס, 1970). בשנים 1966–1969 ערכה המחלקה ניסוי בחבורות הרחוב באור יהודה, רמת ישראל וקריית אונו, שלווה ב"מחקר פעולה" בריכוזו של אריה לייסנר, במימון "קרן פורד" האמריקנית ובשיתוף עם אוניברסיטת תל אביב. ב־1968 בחנה "החברה לשירות סוציולוגי" בשיתוף מחלקת הנוער במשרד החינוך את "הנוער הבלתי מאורגן בבית שמש" והציעה דרכי התמודדות חינוכית עם שאיפות הקידום והניידות, הקשר למשפחה, לעיירת הפיתוח ולמדינה בקרב חבורות הרחוב. ב־1969 ניזום מחקר על מודל חבורות הרחוב, שנערך על ידי אריה קריזלר ורמי ליב. כל הניסיונות הנחקרים הללו הואצו בעקבות הפגנות "הפנתרים השחורים" ונערי הרחוב במוסררה שבירושלים במרס 1971 והמלצותיה של "ועדת ראש הממשלה לילדים ובני נוער במצוקה" שמונתה בעקבותיהן ב־1972. בשנה זו שודרגה מחלקת הנוער ל"אגף הנוער", שבמסגרתו הוקם "השירות לחבורות נוער" שבו יסופר בהמשך.

הקייטנות המקומיות נותרו במתכונתן המוכרת, אך במחצית שנות השישים נתוספו **קייטנות מוארכות** ניסיוניות, שנערכו בשיתוף המשטרה ומשרד הסעד בריכוזים של נוער עבריין ברחבי הארץ. גם מחנות הנופש הארציים השתכללו, ולאור הדוגמה

המוצלחת של נוער שוחר אמנות שהחלה ב־1952 נוספו בשנות השישים מחנות נופש לפעילים בבתי הנוער, לחובבי טבע וידיעת הארץ ולנוער שוחר מדע (במכון ויצמן ובאוניברסיטאות הצעירות אז, בתל אביב ובחיפה). כן נערכו מחנות לאימון מרוכז בבסיסי הגדנ"ע ומחנות יומיים לחניכי המועדונים הטכניים ולמדריכים העוזרים בענפי הספורט. חלק ניכר מהפעילויות התקיים באכסניות הנוער: ב־1959 הוקם **בית ספר שדה** ראשון באכסניית עין גדי בשיתוף החברה להגנת הטבע, וב־1970 כבר היו 11 בתי ספר שדה ברחבי הארץ, שבמסגרתם פעלו חובבי הטבע וידיעת הארץ. מילוי תכנים חינוכיים באכסניות, שמספרן הגיע בתש"ל ל־24, החל כבר בעשור הראשון למדינה והתמסד בעשור השני. הוא כלל, נוסף על מחנות הקיץ, **מרכזי הדרכה** לסיורים יומיים של בתי ספר ותנועות נוער באזורי האכסניות, קורסים ללימודי אזרחות ול"חינוך מדיני", השתלמויות וקורסים למדריכים, ואף לינות במסגרת חילופי נוער עם ארצות מחו"ל.

ניצני **החינוך המשלים במגזר הערבי** החלו כבר בעשור הראשון לקום המדינה עם חמשת ארגוני הצופים הערביים המאורגנים על פי דתות ועדות, שפעלו בחלקם בנפרד עוד בימי המנדט, השתלבו בהסתדרות הצופים ומנו ב־1970 כ־6,600 צופים וצופות. ניסיונות שונים החלו במגזר הערבי בעקבות הנעשה בקרב האוכלוסייה היהודית, והואצו בעשור השני, בעיקר לאחר ביטול הממשל הצבאי.

ב־1966 החלו להתקיים בתי תלמיד, מועדוני נוער נפרדים לבנים ולבנות וחוגי תחביב ואמנות בשכונות וביישובים הערביים, ואחרי מלחמת ששת הימים המשיכה עיריית ירושלים המאוחדת את פעילויות המועדונים ומרכזי הספורט במזרח העיר ואף הרחיבה אותן לכדי 14 מועדונים ומרכזי ספורט, ששירתו כ־3,000 בני נוער. לצורך הכשרת המדריכים – מורים וצעירים ערבים מתנדבים – ערכה מחלקת הנוער קורסי מדריכים מקומיים ומחוזיים. חמישה מורים מאזורים שונים בארץ גויסו במשרות פיקוח חלקיות, כסיוע לפיקוח הארצי על החינוך המשלים במגזר הערבי.

בשנת הלימודים תש"ל התחנכו סה"כ כ־200,000 ילדים ובני נוער בחינוך המשלים, לפי הפירוט הבא:

- כ־48,500 ילדי הכיתות הנמוכות והבינוניות ב־440 מועדונים ובתי התלמיד (מהם 115 בחינוך הממלכתי־דתי, וכ־50 בתפעול הרשויות המקומיות);
- כ־60,000 בני נוער ב־300 בתי נוער (מהם כ־9,000 בני נוער ב־60 בתי נוער בתפעול הרשויות);
- כ־5,000 בני נוער ב־27 מועדונים טכניים (מהם רק 2,300 נערים ב־11 מועדונים בתפעול משרד החינוך);
- כ־76,000 ילדים ובני נוער ב־400 מפעלי קיט (מהם כ־2,900 במחנות הנופש הארציים);
- כ־5,000 בני נוער ב־20 אגודות מקומיות של "נוער לנוער";
- כ־500 נערים ב־30 חבורות נוער ניסיוניות ב־15 יישובים;
- כ־5,000 בני נוער השתתפו בפעילויות אכסניות הנוער שלא נערכו בקיץ.

אין בנמצא מספרים מקבילים מהימנים לגבי תנועות הנוער, אך ניתן להסתייע

במִפקדי תנועות הנוער שנערכו ב־1960 (129,500 חניכים) וב־1963 (191,316 חניכים): בהנחה שעם התייצבות גלי העלייה גדל מספר חניכי התנועות עד 1970 בעשרות אלפים בודדות מעל 200,000, מדובר בהדבקת הפער ההיסטורי בין החינוך המשלים לתנועות הנוער, שהחל עוד בימי היישוב, עד כדי כמעט שוויון!

לשכות הנוער (או "מחלקות הנוער והספורט") המקומיות הוקמו בכמאה רשויות מקומיות, ולמעלה ממחציתן נתמכו בידי משרד החינוך. הן נוהלו על ידי מורים או מפקחים שהוכשרו לכך, שטיפלו במסגרות החינוך המשלים, סייעו לתנועות הנוער ואף עיבדו תכניות הדרכה מקומיות בהתאם לצורכי האוכלוסייה. **ההכשרה של עובדי הנוער והתמקצעותם** התבססו בעשור השני למדינה, וכללו 11 מסגרות ברמות שונות ברחבי הארץ. 5 מסגרות הכשירו "מדריך מוסמך" – בית מדרש ארצי בבית רוטנברג בחיפה במסגרת של שנה בתנאי פנימייה, מדרשות־יום ללימודים חלקיים למשך שנתיים בתל אביב, בירושלים וברמלה, ומסלולים להכשרת מורים ומדריכים מוסמכים בבתי המדרש להוראה; קורסי תעודה ל"מדריך בכיר" נמשכו שנתיים באוניברסיטת תל אביב; 4 מסגרות הכשירו "מדריך" – האחת בבית ברל בתנאי פנימייה, אחת "סמינר ערב" בפתח תקווה ושתיים, אחת מכל סוג, בבית רוטנברג. נוסף על כך החלה אקדמיזציה של התחום בייסוד מגמה לתואר "בוגר" להכשרת "מדריך אקדמאי" באוניברסיטת בר־אילן, מגמה שהתרחבה בהמשך לאוניברסיטאות ולמכללות נוספות. כ־300 בוגרים של המסגרות השונות הוכשרו בעשור השני מדי שנה, וכן 150 **מדריכות־חיילות** שהחל מ־1967 שירתו ביישובי עולים ובעיירות פיתוח (בדומה לדגם "המורות החיילות" שכבר שירתו באותם מקומות). פרסומי ההדרכה של מחלקת הנוער יצאו לאור בעשור השני, בשיתוף עם "מוסד סאלד למען הילד והנוער", בסדרות "הספרייה למדריך" בתנועות הנוער, "ספריית החינוך המשלים" ו"סדרת בעד ונגד" לשתי המסגרות כאחד, וכן כחומר עזר לשיעורי המחנך בבתי הספר העל־יסודיים.

הפיקוח על החינוך הקדם־צבאי בבתי הספר נמשך, כאמור, עד 1972. במקביל המשיך הגדנ"ע לפתח את המרכיבים הצבאיים באופיים: קורסי מכ"ים וקורסי קיץ, בבסיסים החדשים שדה בוקר ונורית לפני מלחמת ששת הימים, וצריפין, קציעות וג'ועֵרה לאחריה; **גדנח"ל** – הכשרת גדנ"עים ליציאה לנח"ל; אימוני כושר גופני ומסעות; חוגי קליעה ורשת מטווחים; השתלבות במאמץ הביטחוני ערב מלחמת ששת הימים ובהתארגנות החירום במלחמה עצמה. החידוש החינוכי בשנים אלה היה הרחבת כל פעילויות הגדנ"ע לנוער עובד ומנותק לסוגיו: קורסי מ"כים וקורסי קיץ לנערים עובדים ועולים – תחילה בנפרד, ובהדרגה במשולב עם נערים לומדים; אימונים דומים לאלו שבבתי הספר התיכוניים במגוון בתי הספר לנערים עובדים ובמפעלי התעסוקה של מפת"ן לנוער מוגבל; הדרכת חבורות רחוב ונוער מנותק ושילובם בפעילויות הגדנ"ע; הכנת אסירים צעירים לשירות בצה"ל. הפעילויות בקרב הנערים העובדים והמנותקים היו בעלות אופי של חינוך משלים אך שילבו גם מאפיינים בלתי פורמליים של תנועות הנוער (דיין, 1977; שקד, 1994).

האיסור על פעולות תנועות הנוער בבתי הספר בוטל והומר בסיוע ממשי, תקציבי ואחר, החל מ־1959. ב־1961 הותרה פעילות תנועות הנוער בבתי הספר היסודיים, ושנתיים מאוחר יותר בבתי הספר העל־יסודיים. בכל העשור, ובעיקר עם כניסתו של

סגן שר החינוך אהרון ידלין לתפקיד ב־1964, הוקמו מפעלים מרכזיים לסיוע לכל התנועות: "ספרייה למדריך" וחומרי הדרכה נוספים בשיתוף מכון סאלד; מדורים של חומרי הדרכה וציוד אורקולי במרכזים הפדגוגיים ברחבי הארץ לשימושם של מדריכי התנועות; הכשרת מדריכים והשתלמותם בקורסים ארציים ומחוזיים מרוכזים; העמדת לשכת הייעוץ לטיולים ובתי ספר שדה, חמישה "מחנות קבע" בשיתוף הקק"ל ומחסן ממלכתי מרכזי לציוד מחנאי לשימושן של תנועות הנוער; בינוי, שיפוץ וציוד סניפי התנועות; סיוע פדגוגי ותקציבי מיוחד לסניפים בריכוזי העלייה החדשה ברחבי הארץ – כולל הסדרת פעילותן של תנועות הנוער בבתי הספר באותם מקומות שעדיין לא היו בהם מבני קבע לתנועות הנוער. לצורך כל אלה מונה "מרכז פעולות הצופים ותנועות הנוער" במחלקת הנוער, והוקמה "מועצה לענייני תנועות הנוער" ובה נציגי 11 תנועות הנוער הציוניות בראשותו של ידלין. סיוע מיוחד הוענק לתנועות "הנוער העובד" – הנוער העובד והלומד ההסתדרותי, הלאומי והדתי: ביישובים אחדים הועמדו לרשותם ואף נוהלו על ידם "בתי הנוער" המקומיים, וכדי לקרב את חבריהם ככל הניתן לנוער הלומד הועמקו במימון מחלקת הנוער פעילויות חינוך ותרבות, כגון "קורסים לאזרחות פעילה" וסמינרים למדריכים צעירים (ידלין, 1966). התפתחות חשובה בתנועות הנוער נמשכה בעשור השני בחטיבות הבנים הקיבוציות ב"נוער העובד והלומד": כמחצית מבני הקיבוץ השתלבו בהדרכה ובהתיישבות הצעירה במסגרת "שנת השירות" שהונהגה כרשות כבר ב־1955, ומאמצע שנות השישים התארגנו "גרעיני בנים" למשימות קיבוציות ולאומיות, מהן באזורי פיתוח. החל מסוף שנות השישים שימשו בני הקיבוץ בהליכתם לאזורי הפיתוח דוגמה לגרעינים מהעיר – "גרעיני עודד" של **הנוער העובד והלומד** (ואחר כך גם "גרעיני רעים" של תנועת הצופים) (דרור, 2002).

בשנת תשכ"ב התפרסמה לראשונה תכנית לימודים לחינוך החברתי־היסודי, שריכזה את פרקי החינוך החברתי מתכניות הלימודים של 1954–1955 (תכנית הלימודים לבית הספר היסודי הממלכתי והממלכתי־דתי – חינוך חברתי, 1962). הארגון החברתי ו"שעת החברה" של הכיתה, פעילויות חברת התלמידים בבית הספר וחינוך ערכי ולאומי עמדו במרכז התכנית. באותה שנה הקים משרד החינוך ועדה מקצועית שכללה מנהלי בתי ספר על־יסודיים כדי לעבד תכנית לחינוך החברתי העל־יסודי. בעקבות פעולתה פורסמו בתום שנת הלימודים תשכ"ג הנחיות מפורטות ל"פעולה החינוכית בבית הספר העל־יסודי" לגבי שעת החינוך וחברת הילדים, עלון בית הספר, חגים מועדים ומסיבות, תנועות הנוער בבית הספר ועוד. ב־1965 הוקמה יחידה מיוחדת לחינוך חברתי על־יסודי במסגרת המחלקה לחינוך העל־יסודי (ולא במחלקת הנוער), שעודדה את פעילויות בתי הספר והוציאה לשם כך חוברות עזר, יזמה פעילויות חינוכיות ארציות, וב־1970 הגדירה את דפוסי עבודתה במסמך "החינוך החברתי – מגמות ודרכי עבודה". המסמך הגדיר את מעמדן של כל הפעילויות החינוכיות־חברתיות שמחוץ לתכנית הלימודים הפורמלית, וקבע את מטרותיהן הערכיות: הזדהות עם החברה וערכיה הדמוקרטיים, חינוך לשירות למען הכלל והבנת הזולת, העמקת ההזדהות עם העם והמולדת מתוך כיבוד תרבויות אחרות ומוסדות בין־לאומיים – וכן פיתוח אישיותו של הפרט, הנאתו הרגשית והאינטלקטואלית מאמנות וניצול הזמן הפנוי. פרסומה של תכנית מסכמת אחת בלבד לחינוך החברתי היסודי לעומת ביסוסן המתמשך של התכניות והפעילויות לחינוך

החברתי העל־יסודי, אף כי עדיין מחוץ למחלקת הנוער, בישר את ביסוסו של החינוך החברתי במסגרת אגף הנוער, שהוקם ב־1972 (לנצמן, 1998; שמידע, 1979).

המבנה הארגוני של מחלקת הנוער היה בתום שני עשורים לקיומה פשוט יחסית: שישה מפקחי נוער מחוזיים (מתוכם שניים מהחינוך הממלכתי־דתי) ושישה מפקחים ארציים לתחומים הבאים: תנועות נוער; חינוך משלים במגזר הערבי; חינוך משלים; חבורות נוער; ידיעת הארץ ובתי ספר שדה; כוח אדם, הכשרה, השתלמויות ופרסומים. מפקחים אלה לא יכולים היו להקיף את כל המכלול, בפרט לא בתקופת קייטנות הקיץ, ונוסף על כך התנגדה מחלקת הנוער להפקיד בידי המפקחים הכוללים על בתי הספר היסודיים את הפיקוח על המועדונים ובתי התלמיד. על כן הציעו יוסף מיוחס ואנשיו להוסיף בכל מחוז שלושה מפקחים – לחינוך המשלים היסודי הממלכתי והממלכתי־דתי ולבתי הנוער – ושלושה מפקחים ארציים במקביל. כמו כן הוצע להוסיף מפקח מיוחד למוסדות ההכשרה של המדריכים, וכן רכזי השתלמויות ומנחים במחוזות. בעיה ארגונית אחרת הייתה התיאום עם משרדי הממשלה השונים שטיפלו בנוער (משרדי העבודה, הסעד והמשטרה) וכן עם הגופים החוץ־ממשלתיים בסוכנות, בהסתדרות, ברשויות המקומיות ובאגודות השונות (הסתדרות הצופים, מועצת תנועות הנוער, נוער לנוער, אכסניות נוער, נוער מוזיקלי, מועדונים טכניים, ועוד). לפיכך דובר בעשור השני בשדרוג המחלקה לאגף במשרד החינוך, ובהקמת מזכירות פדגוגית לידו, וועדה ממשלתית אף הציעה הקמת "רשות עליונה לענייני נוער"; מכל אלה רק האגף התגשם במסגרת הארגון מחדש במשרד בראשית שנות השבעים, עם כניסתו של השר יגאל אלון לתפקיד. את האגף ניהל בתחילה מיכאל גל, שהחליף את יוסף מיוחס שפרש לגמלאות אחרי שניהל את לשכת הנוער בתקופת היישוב ומחלקת הנוער לאחר קום המדינה, מ־1935 במשך 37 שנים רצופות.[10]

התקופה החמישית: אגף הנוער 1972–1990 – ייעוץ ופיתוח, הכשרה ופיקוח – וביזור ל"שדה"; דגש על של"ח בבתי הספר ו"קידום נוער" חוץ־בית־ספרי

מיכאל גל, מנהלו הראשון של אגף הנוער במשרד החינוך, הנהיג מדיניות ביניים לאגף החדש מאוקטובר 1972 עד מרס 1974, שבמסגרתה מופו הפעילויות הקיימות ונבחנה מדיניות החינוך הבלתי פורמלי שמסגרותיה לא נבדקו דיין בעידן שהחל עם הקמת חברת המתנ"סים (1969), ולאחר מלחמות ששת הימים (1967) ויום כיפורים (1973) (גל, 1972). מחליפו ב־1979 (לאחר תקופת ביניים קצרה של למעלה משנה) היה אברהם

10 החינוך המשלים ותנועות הנוער בתקופה הרביעית (בעיקר על פי מיוחס, 1959ב, 1960, 1963, 1965?, 1966א, 1966ב, 1968, 1969, 1970, 1975) וכן דו"ח פעולות המחלקה לנוער (1965); הגדרת מוסדות הנופש (1971); המחלקה לנוער (1961); מיוחס ושוחט (1962); קוים לתוכנית העבודה (1961?); תזכיר על פעולות המחלקה לנוער במשרד החינוך והתרבות (1969). המספרים לקוחים ממקורות שונים, שאינם חופפים וחלקם אף סותרים; הנתונים שנבחרו מופיעים בכמה מקורות.

עודד כהן, שהיה שותף פעיל בשדרוג האגף למִנהל ב־1991. המדיניות בתקופתם של גל וכהן השתנתה והתגוונה לנוכח הנסיבות החינוכיות והחברתיות: האגף היה למסגרת מייעצת, מפתחת תכניות, מכשירה, מדריכה ומפקחת – כשהפעילויות מבוזרות לבתי הספר ולמחוזות; החינוך החברתי הבית־ספרי העל־יסודי הועבר לאגף הנוער, ובסוף שנות השבעים, משהועבר לאגף גם הפיקוח על הגדנ"ע, אוחדו שתי המחלקות בהדרגה במחוזות ובמטה למחלקת של"ח, שנועדה לטפח בבתי הספר את ערכי השדה, הלאום והחברה (של"ח) שחודדו בעקבות מלחמת ששת הימים וההתיישבות החדשה ביהודה, שומרון, הגולן וחבל עזה; החינוך הבלתי פורמלי החוץ־בית־ספרי התמקד בקידום הנוער המנותק, שה"פנתרים השחורים" ב־1971 והוועדות הציבוריות בעקבותיהם הפנו אליהם את תשומת הלב; הסיוע לתנועות הנוער התמסד מעט יותר, וגם הן הגבירו את פעילויותיהן באזורי מצוקה. את הדיון בתקופה זו אפתח בחינוך החברתי ובשל"ח הבית־ספריים, אעבור לחינוך החוץ־בית־ספרי (במיוחד לנוער המנותק) ולתנועות הנוער ואסיים במטה "האגף לנוער" ויחידותיו.

המחלקה לחינוך חברתי־ערכי הועברה לאגף הנוער עם הקמתו. בשנים 1972–1979 פותחו בה במקביל תכנים, תפקידים וכלים תהליכיים. בעקבות מלחמות ששת הימים (1967) ויום־הכיפורים (1973), והטלטלות שעוררו בחברה הישראלית, הושם דגש על טיפוח הזהות היהודית והציונית ב"מכונים לחינוך יהודי־ציוני" (מלי"ץ) שהוקמו ברחבי הארץ לצורך קיום סמינרים מרוכזים לכיתות יא. נוצר תפקיד בית־ספרי חדש – רכז חברתי, היוזם, מדריך ומסייע למחנכים בביצוע הפעילות החינוכית־חברתית, שהיה גם חבר הנהלת בית הספר. גישות "הבהרת הערכים" והדילמות המוסריות הותאמו והונהגו בישראל בשנות השבעים באגף הנוער (ובסמינרי הקיבוצים באורנים ובתל אביב): שיטותיהם, המחייבות את החניך להתמודד עם סוגיות ערכיות ולנקוט עמדה, נכללו בתכניות כגון "תש"ו–תש"ז–תש"ח" ו"אישים ודעות". לקראת שנת הלימודים תשל"ט ראה אור חוזר מנכ"ל מיוחד (א) להסדרת "החינוך החברתי בבית הספר העל־יסודי" (1978) בכל מוסדות החינוך העל־יסודיים (כולל חטיבות הביניים).[11] החוזר סיכם את פעולת המחלקה לחינוך חברתי באגף הנוער עד הופעתו, על רקע הקמת חטיבות הביניים במסגרת הרפורמה החינוכית שעליה הוחלט ב־1968 בכנסת: "התפיסה (החינוך החברתי הוא חלק בלתי נפרד מהחינוך בבית הספר [...] ישמש גם גורם לאינטגרציה חברתית בין תלמידים ברמות לימודיות וחברתיות שונות [...] התכנים [...] יהיו מושתתים על המטרות של מערכת החינוך) השיטה (א. רב־ממדיות; ב. יחסי גומלין בין מבוגרים לבין צעירים; ג. הצטרפות חופשית לפעילויות)" ארגון החינוך החברתי באחריות רכז מיוחד בבית הספר כמסייע ל"עבודת המחנך", נוסף על מומחים ו"מוסדות שמחוץ לבית־הספר" – וכן "הכשרה והשתלמויות" והערכת התלמידים ובית הספר בתחום החינוך החברתי. ב"שיטה" ניכרה השפעתם של כהנא, רפופורט וצוותיהם באוניברסיטה העברית, שחקרו את ייחודן של הפעילויות הבלתי

11 החינוך החברתי בבית הספר היסודי הוסיף להיות גם בזמן האגף (והמִנהל שלאחריו) באחריות האגף לתכניות לימודים והאגף לחינוך יסודי (הצעת תכנית לחינוך חברתי בבית הספר היסודי הממלכתי, 1987) והאגף להכשרת מורים שהציע "הכשרת מורים כוללים לחינוך חברתי" (1990).

פורמליות ויישמו את ממצאיהם בפרויקטים חדשניים באחריות המחלקה לחינוך חברתי יחד עם גורמים נוספים, כגון המכון לקידום האינטגרציה באוניברסיטת בר־אילן. דוגמה מובהקת לתכנית כזו, המשלבת חינוך בלתי־פורמלי בפורמלי, היא תכנית ״המכינה לשילוב חברתי בחטיבות הביניים״, שהתבססה על שלושת העקרונות שגם פורטו בחוזר המנכ״ל, ונחקרה באוניברסיטת בר־אילן (שוורצולד ורותם, 1985; 1988). מכינה זו הייתה תכנית התערבות אינטנסיבית של כשבוע לפני פתיחת שנת הלימודים, שפותחה באגף בסוף שנות השבעים ופעלה כעשר שנים בחסותו, בהיקפים של עד שלושים יישובים. מטרתה הייתה להפגיש לפני תחילת הלימודים את התלמידים והמורים החדשים של חטיבת הביניים האזורית־אינטגרטיבית ברמת הכיתה ובית הספר, ולהקל מהבחינה החברתית את מעבר התלמידים מבתי הספר היסודיים השכונתיים ההומוגניים יותר, בהנחה שיש חפיפה רבה בין עקרונות החינוך הבלתי פורמלי שבבסיס התכנית ובין התנאים ההכרחיים, לדעת מדעני החברה, להצלחתם של מפגשים בין־עדתיים. מחקר ההערכה מצא השפעות חיוביות חלקיות וקצרות מועד לגבי אקלים בית הספר, ובמידה רבה יותר אף לגבי מרקם היחסים בכיתה. התכנית שופרה בהתאם, והיו יישובים שהתאימו אותה לצורכיהם והפעילו אותה גם לאחר שהסתיים הניסוי של אגף הנוער. ההכשרה לתפקיד הרכז החברתי (ובהמשך רכז השל״ח) החלה באוניברסיטאות בר־אילן וירושלים, ומשום שבהדרגה היא נדחקה למחלקות השתלמות שבשולי בתי הספר לחינוך היא הועברה לאחריות מרכזי ההדרכה המחוזיים, כשהמורים הם מפקחים, רכזים בכירים ובעלי תפקידים באגף הנוער. אנשי אגף הנוער לימדו במסגרות אלה את תכניות האגף החדשות, שיפרו אותן ואת שיטותיהן בעקבות ההתנסויות בהכשרה וב״שדה״, ופיתחו בהן במשך השנים תפקיד חדש – ״מנחה״ התכניות, המלווה את יישומן ב״שדה״.

המחלקה לשל״ח (שדה, לאום, חברה) התמקדה מסוף שנות השבעים בבתי הספר העל־יסודיים אך גם ניסתה (ללא הצלחה יתרה) לסייע לבתי הספר היסודיים להרחיב ולשפר את פעילויותיהם של בתי התלמיד, ״יום החינוך הארוך״ ו״יום הלימודים הארוך״ בתחום זה. לעומת זאת מימשו רכזי השל״ח בבתי הספר העל־יסודיים את איחוד מסגרות החינוך החברתי ו״לימודי השדה וידיעת הארץ״ בתכנים, בתפקידים ובכלים התהליכיים: בשעות המחנך, ובעיקר בשעות השל״ח, נעשה שימוש בתכניות האגף על החברה הישראלית, כלכלתה, מערכות התקשורת שלה והקמתה, שחלקן הוכנו במיוחד לצורך ״הנושא המַרכז״ השנתי של המשרד; נוספו תכניות חובה של ״מחויבות אישית בקהילה״ בכיתות י (החל מ־1982), ו״לקראת גיוס״ בכיתות יב, וכן ״מועצות תלמידים״ בית־ספריות, מקומיות וארציות, לטיפוח המנהיגות; תכניות ״שיפוט מוסרי״ בשיטתו של לורנס קולברג ו״תרבות השיחה והוויכוח״ הונהגו בחלק מבתי הספר כהמשך לתכניות החינוך הערכי שפותחו במחלקה לחינוך חברתי על־יסודי בשנות השבעים. כגולת הכותרת המסכמת את כל אלה פרסמו האגף לתכניות לימודים ומחלקת השל״ח באגף הנוער ״הצעת תכנית לשעת המחנך לבית הספר הכללי והדתי, כיתות ז–יב״ (ברנע ופדואה, 1985). התכנית הגדירה לראשונה נושאים לכל אחת מהכיתות, מ״הכיתה כקבוצה״ בכיתה ז ו״שכבת הגיל״, ״בית הספר״ ו״המשפחה״ בכיתה ח, עבור דרך ״מקום המתבגר בקהילה ובחברה״ ו״בחירת מקצוע ומסלול לימודי״ בכיתה ט ו״מחויבות אישית״ ו״יחסי רעות־חברות״ בכיתה י – וכלה בנושאים ישראליים ויהודיים

(כולל ״לקראת גיוס לשירות צבאי״, ״בניית משפחה״ ו״הכנה לחיי עבודה״) בכיתות יא–יב. בעקבות ה״סילבוס״ החלו להתפתח לקראת סוף שנות השמונים ״תכניות תהליכיות״ מפורטות ורב־שנתיות, שהטמיעו את גישות הדילמות והבהרת הערכים שפותחו בעבר ולוו בהכשרה ובהדרכה שוטפת – מהלך שבוסס עוד יותר ב״מְנהל״ שבהמשך.

אחרי מלחמת יום הכיפורים, ב־1973, נחלק החינוך הקדם־צבאי של הגדנ״ע לשניים: הגדנ״ע המשיך כבשנות השישים להתמקד בפעילויותיו החינוכיות בקרב נוער עובד ומנותק, ואילו מחנות, טיולים, סיורים וימי שדה, אימונים מרוכזים בבסיסי הגדנ״ע ושירות לאומי במסגרות מגוונות יותר מבעבר (טיפול במצוקה ובקליטת עלייה, מחנות צה״ל ועוד) הועברו לאחריות מחלקת השל״ח ורכזיה בבתי הספר. מחלקת השל״ח שבאגף הנוער החליפה את הפיקוח הנפרד על הגדנ״ע בבתי הספר (דיין, 1977; שקד, 1994).

המחלקה לחינוך משלים הפכה באגף ל**מחלקה לחינוך בלתי פורמלי חוץ־בית־ספרי** המתמקדת בנוער המנותק ובקידומו ומסייעת לרשויות המקומיות ולחברת המתנ״סים בפעילויותיהן עם אוכלוסייה זו, אך גם עם בני נוער בכלל. המחלקה לחינוך בלתי פורמלי חוץ־בית־ספרי פעלה למען חינוכו והשכלתו של הנוער המנותק בהנחה שכלל הילדים והנוער חייבים להשתייך למערכת החינוך, עד גיל 16 במסגרת ״חוק לימוד חובה״ ומעבר לו ועד השירות הצבאי כחלק מ״חוק לימוד חינם״. המודעות לנוער המנותק ולצרכיו התעצמה עם התארגנות ״הפנתרים השחורים״ ב־1971, המלצות ״ועדת ראש הממשלה לילדים ובני נוער במצוקה״ (כץ, 1973) והקמת היחידה לחבורות רחוב שהייתה ל״יחידה לקידום נוער״ במסגרת המחלקה החוץ־בית־ספרית (להב, 1992). הכלים החינוכיים בתחום זה השתכללו עם הקמת ״פרוייקט שיקום השכונות״ הבין־משרדי, ״תכנית הרווחה״ של משרד החינוך ו״פרוייקט המושבים״ שלו באמצע שנות השבעים, שכולם נועדו לפיתוח חברתי־חינוכי אינטנסיבי של יישובים במצוקה. **יחידת ההתנדבות בחינוך ובקהילה** פעלה באגף הנוער כעשור והפעילה מתנדבים צעירים ומבוגרים לסיוע לחינוך החוץ־בית־ספרי לגווניו: תלמידים, סטודנטים ומבוגרים וכן מתנדבי ״שנת שירות״ קדם־צבאית מהקיבוצים וגרעיני ״עודד״ ו״רעים״ של הנוער העובד והלומד והצופים, שפעלו באזורי פיתוח. מיפוי והמלצות לתיאום ושכלול המסגרות לנוער המנותק נכללו בדוחות שהגישו ד״ר (לימים פרופסור) דוד דרי (1979) לצוות השרים למדיניות חברתית על ״נוער שאיננו לומד ואיננו עובד״ והפרופסור חיים אדלר, שעמד בראש ״הוועדה לבדיקת אלטרנטיבות חינוכיות־טיפוליות לנוער מחוץ למסגרות לימוד והכשרה״ (1980); גם לאחר הגשת הדוחות נותר חלק גדול מבעיות התיאום הבין־מוסדי, ובפרט הבין־משרדי, בעינן.

מגוון הכלים לנוער המנותק כלל מסגרות ישנות וחדשות כאחד, שניסו לחנכו למעורבות קהילתית ברוח ערכי החברה הישראלית, לפתח בתוכו שכבת הנהגה והדרכה צעירה ולסייע בהשלמת השכלתו. בסוף שנות השמונים היו למעלה מ־500 מסגרות חוץ־בית־ספריות לנוער בגילי 14–18, שכללו בתי נוער ומועדונים שכונתיים ועירוניים וכן אגפי נוער במתנ״סים; **היחידה לקידום הנוער** קיימה כ־270 חבורות רחוב בלמעלה מ־60 יישובים; **פרויקט המושבים** כלל פעילות חברתית־חינוכית מסודרת בריכוזים של

עובדי נוער וקהילה (ענ״קים) במעל 100 מושבי מצוקה בפריפריה, רובם מהעלייה הגדולה בשנות המדינה הראשונות. במסגרות היישוביות המגוונות הללו השתמשו במגוון תכניות השל״ח שהותאמו במיוחד לצורכי הנוער המנותק, כולל ההתנדבות לקהילה וההכנה לשירות הצבאי. כמו כן התקיימו בחסות **היחידה להשכלה ולמרכזים מפצים** שבקידום הנוער כ־100 מסגרות למידה והשכלה לנערים עובדים ולכאלה שאינם לומדים ואינם עובדים – רובן במסגרת **תכנית היל״ה** (השכלת יסוד ולימודי השלמה), באחריות רשת אורט. במסגרות אלה, שהיו מעין ״בתי ספר לא פורמליים״ המלמדים פרטנית ובקבוצות קטנות, הנערים השלימו השכלת יסוד והוכנו להשתלבות מחדש במסגרות חינוכיות ו/או מקצועיות רגילות.

בעקבות דוח אדלר (1980) הוקמו במסגרת היחידה לקידום הנוער מסגרות חדשניות נוסף על ״מועדוני/מקלטי החבורות״: כעשר **לשכות ייעוץ לנוער** לסיוע אישי ולהכוונה לבני נוער לומד, עובד ובעיקר מנותק; שלושה **כפרי נוער** מנותק לחינוך ולהשכלה ביד נתן (מנר״ף) בצפון, ו״איבים״ ו״קדמה״ בדרום; ארבע **קריות נוער** ללימודים של ״הזדמנות שנייה״ **ומכללות רחוב** באווירה בלתי פורמלית בריכוזים עירוניים. רק חלק מהכפרים שרד וממשיך לפעול עד היום, בין היתר משום שכלקחים מהעשייה ומהמחקרים שנערכו במהלך שנות השמונים השתנתה מדיניות היחידה מקיום מסגרות נפרדות לנוער מנותק לניסיונות לשלבם מחדש במסגרות הנורמטיביות הכלליות ללימודים ולעבודה.

חברת המתנ״סים הקימה בשנות השבעים והשמונים מרכזים קהילתיים בכל רחבי הארץ, במבנים מיוחדים או בבתי הספר ובמתקני ציבור וחינוך אחרים. בהיותם רב־גילאיים קיימו המתנ״סים פעילויות אישיות, קבוצתיות וקהילתיות לנוער יחד עם ילדים והורים. הם טיפחו פעילים ומדריכים כבבתי הנוער בעבר, אך במתכונת דומה יותר לזו של תנועות הנוער, כולל הקמת תנועות נוער מקומיות בחלק מהיישובים. אגף הנוער הסתייע במתקני חברת המתנ״סים לפעילויותיו המקומיות והמחוזיות, ואף קיים חלק מתכניותיו בשיתוף הדוק עם המתנ״סים (גולדברגר, 1999; ציפורי, 1985).

אגף הנוער הקים יחידות מטה ופעולות היקף מסייעות – גם כאן כהמשך וכחידוש לפעילויות לשכת הנוער ומחלקת הנוער מן העבר. **המחלקה לצופים ולתנועות נוער** המשיכה לסייע לתנועות הנוער בבנייה ובשיפוץ של סניפים, בהכשרה והשתלמויות של כ־5,000 מדריכים צעירים ובוגרים, בארגון מחנות ומפעלי קיץ ליותר מ־120,000 חניכים, בקיום תכניות חינוך והשכלה בשלוש תנועות הנוער העובד (הכללי, הלאומי והדתי) לכ־20,000 נערים עובדים, בהפעלת כ־2,500 חברים בכ־50 גרעיני נח״ל, ובפעילויות של התנועות ושל גרעיני נח״ל משימתיים של כמה תנועות באזורי פיתוח, שהתרחבו מאוד ביחס לתקופה הקודמת. מועצת תנועות הנוער שנוסדה עוד בתקופה הקודמת בשיתוף משרד החינוך החלה לפעול ב־1974 ללא המשרד, כארגון גג לכל תנועות הנוער בישראל, שהיה ב־1982 לעמותה. ב־1978 נוספה ל־11 התנועות מתקופת היישוב והעשור הראשון למדינה תנועה נוספת – ״תנועת הנוער של האיחוד החקלאי״, תנועה מיישבת שהיו במסגרתה יישובים מסוגים שונים. בסוף שנות השמונים סייעה המחלקה לכ־220,000 חברי תנועות נוער ב־1,100 סניפים של 13 תנועות הנוער המוכרות, כולל אלו של אגודת ישראל, מתוכם קרוב ל־400 סניפים באזורי מצוקה ופיתוח. בשנות השמונים התרבו ארגוני הנוער למיניהם שפנו לסיוע האגף – חרדיים, דתיים ופוליטיים

לסוגיהם (כולל מהמגזר הערבי), חוגי סיירות של הקק״ל, נוער מד״א (מגן דוד אדום) ועוד. כתוצאה מכך התארגנו במועצת תנועות הנוער רק התנועות הציוניות, שטענו שהארגונים החרדיים הלא־ציוניים אינם זכאים לסיוע, והחל מאבק על הכרה בארגוני נוער נוספים הזכאים לתמיכת המשרד בדומה לתנועות הנוער המסורתיות, שנמשך גם כשהאגף הפך למִנהל (תנועות הנוער בישראל, 1995).

האגף המשיך בכעשרים שנות קיומו את הקשר עם האגודה לטיפוח מועדונים טכניים לנוער, עם גופי הטבע וידיעת הארץ השונים, עם מיל״ב (מרכז ישראלי לקידום במות חובבים), אגודת קולנוע לנוער וצליל לעם (מועדונים מוזיקליים) בתחומי האמנויות לסוגיהן, ועם אגודת אכסניות הנוער במגוון המפעלים במשך השנה ובחופשות. קשרים אלה אפשרו קיומם של כינוסים, תחרויות, חידונים, מחנות וצעדות במסגרות מחוזיות וארציות. **היחידה לטיפוח מנהיגות צעירה ומחויבות בקהילה** טיפחה את תכנית המחויבות האישית השבועית שהחלה לפעול ב־1980 במסגרות קהילתיות שונות: מועדוני נוער, בתי חולים, שירותי הצלה, בתי אבות ועוד. **המרכז לטיפוח מורשת יהדות המזרח**, שהוקם במשרד החינוך ב־1977, הועבר לקראת סוף שנות השמונים לאגף הנוער, והשתלב בצורה פעילה במִנהל שהחליפו בראשית שנות התשעים. יחידת כוח האדם באגף המשיכה בהכשרה וליווי של חיילות מדריכות, ובעיקר בהעמדת מסגרות לימוד לדרגות התמקצעות שונות בהדרכת נוער: ל״עובדי נוער כשירים״ ובעיקר ״מוסמכים״ ו״בכירים״ במכוני ההדרכה ובמרכזי ההשתלמות האוניברסיטאיים ואף תכנית ל״אקדמאים״, לתואר ״בוגר״ בחלק מהאוניברסיטאות ול״בוגר בחינוך״ במכללת בית ברל. יחידת התכנים, התכניות והפרסומים הכינה מערך הדרכה בכתב לחינוך הבית־ספרי והחוץ־בית־ספרי, והשתדלה להתאים את התכניות של הנוער הלומד לאלה של הנוער העובד והמנותק. כמו כן הופעלו לצורכי הדרכה, ייעוץ והשאלה סדנאות ברשויות המקומיות, מדורי הדרכה במרכזים הפדגוגיים של משרד החינוך **ומרכזי הדרכה** מחוזיים, מרכז הדרכה ארצי ומרכז הדרכה למגזר הערבי. הביזור למחוזות הגאוגרפיים (ולמחוז נוסף – המגזר הערבי) נעשה משום שהמטה הארצי התקשה להיות מעורב בעבודה היום־יומית ברשויות המקומיות שבמסגרתן הוקמו וחוזקו ״לשכות הנוער״ או ״מחלקות הנוער״ ו״היחידות לקידום הנוער״, ולא כל שכן בבתי הספר התיכוניים ובבתי הנוער למיניהם. מפקחי אגף הנוער במחוזות פעלו תחת מפקחיהם באגף הנוער הארצי ושימשו דרג מתווך בין משרד החינוך וה״שדה״. המחוזות התאימו את פעילויות האגף לאוכלוסיות הנוער שלהם ובחלק מהם הוקמו מתקנים ייחודיים לפעילויות המחוזיות.[12]

12 פעילויות אגף הנוער בתקופה החמישית (בעיקר על פי אגף הנוער, 1980, 1984; גל, 1972, 1985; ״דגשים״, 1988, 1989; חוזר מנהל אגף הנוער, 1979א, 1979ב; כהנא, רפופורט וזוסמן, 1975; מדיניות הפעולה של אגף הנוער, 1974; מדיניות הפעולה ותכנית העבודה של אגף הנוער, 1975, 1976; פלד, 1976; שמידע, 1979. המספרים לקוחים ממקורות שונים, שאינם חופפים וחלקם אף סותרים; הנתונים שנבחרו מופיעים בכמה מקורות.

התקופה השישית: "מִנהל חברה ונוער", 1991 ואילך – שדרוג "תחומים" ישנים וחדשים, ובהם "נוער וקהילה" ו"מורשת יהדות המזרח וספרד"

הפיכתו של אגף הנוער ל"מִנהל חברה ונוער" ב־1991 ומינוי מנהלו, אברהם עודד כהן, לסמנכ"ל המשרד מסמנים עליית מדרגה נוספת של החינוך הבלתי פורמלי בישראל. המִנהל החדש חולק לחמישה תחומים, וארבע יחידות/מחלקות נוספות – רובם במתכונת העבר, חלקם ביטוי לדגשים חדשים ולערך "חברה" שנוסף לשמו של המִנהל החדש. הדיון בתקופה זו יעקוב אחר דגשי המִנהל, המשקפים את השינויים בתפיסות החינוכיות ואת הנטיות לפלורליזם ולקהילתיות שהתפתחו בחברה הישראלית.

מחלקת השל"ח שהתרכזה בחינוך הבלתי פורמלי בבתי הספר התפצלה לשני תחומים: **של"ח וידיעת הארץ, וחינוך חברתי־ערכי בבית הספר העל־יסודי.**[13] ה"מחלקה לחינוך בלתי פורמלי חוץ־בית־ספרי" חדלה להתקיים, ותחום **קידום נוער** שדרג את ה"יחידה" של פעם. המִנהל לא היה עוד אחראי לבתי הנוער ואגפי הנוער שבמתנ"סים, והקים במתקנים אלה של הרשויות המקומיות ו/או החברה למתנ"סים את תחום **נוער וקהילה** להפעלת תכניות חינוכיות, וכן מסגרות חדשות של בתי ספר קהילתיים על־יסודיים, מנהיגות צעירה ומשלחות נוער לפולין.

תחום הנוער והקהילה והתחום הישן־חדש **מורשת יהדות המזרח וספרד**, גלגולו של המרכז לנושא זה שהוקם באגף לתכניות לימודים במשרד החינוך ב־1977, סימנו שתי מגמות נוספות, חברתית וחינוכית: פלורליזם חברתי־קהילתי בהתאם לדיפרנציאציה הגוברת בחברה הישראלית ושילוב בין החינוך הבלתי פורמלי בתוך בית הספר ומחוצה לו; גם יחידות העזר ל"תכנים, תכניות, הכשרה והשתלמויות" (ו"מרכזי ההדרכה") ל"מפעלים מרכזיים" ול"מחקר, הערכה ומשוב" שירתו את החינוך הבית־ספרי והחוץ־בית־ספרי כאחד. יחידות העזר השתכללו מאוד, התמסדו והעמיקו את קשריהן עם מומחים וגורמי חוץ.

יחידת המחקר, ההערכה והמשוב החלה לקיים הערכה מתמדת באמצעות סקרים, מחקרי פעולה ומשובים שוטפים בשיתוף חוקרים ממכוני מחקר אוניברסיטאיים וציבוריים. תכניות רבות נוספו והן מועברות עד היום בכמה אופנים: תכניות כתובות לפעולות קצרות; תכניות התערבות קצרות שאינן כתובות, שעל המדריכים לעבור הכשרה והשתלמויות לצורך הפעלתן; תכניות תהליכיות למשך שנה ואף יותר, שמְלֻוות בהדרכה שוטפת וכן **מרכז חינוכי־טכנולוגי** באינטרנט, שהוא מאגר מקוון שכולל מידע תוכני ומחקרי, תכניות והצעות פעולה וייעוץ טלפוני ואלקטרוני שוטף.

ההכשרות וההשתלמויות המחוזיות והארציות מיועדות לכל המפקחים, המורים, המדריכים, החיילים והחיילות וחברי גרעיני הנח"ל, בנות השירות הלאומי ובני הנוער שנוטלים חלק בפעילויות החינוך הבלתי פורמלי, ונחלקות על פי מגוון התחומים הבלתי פורמליים שנמנו לעיל. למרכזי ההדרכה המחוזיים נוספו מרכז למגזר הערבי ושניים למגזר הדרוזי, וכן בית ספר ארצי של המִנהל בפתח תקווה. בית ספר ארצי זה לחינוך

13 ראו הערה 12.

בלתי פורמלי כולל מרכזי הדרכה לקידום הנוער וליחידה **למועצות תלמידים ונוער** – יחידת עזר חדשה המטפחת מועצות תלמידים בית־ספריות, של הרשויות המקומיות, והמחוזיות (שבהן גם נציגי תנועות הנוער) ואת מועצת התלמידים והנוער הארצית. המחלקה לתנועות הנוער ממשיכה לפעול כיחידת עזר ארצית המשולבת בתחום קהילה ונוער. במִנהל שתי יחידות עזר נוספות הממשיכות את שנעשה בעבר במחלקה לנוער ובאגף לנוער – **יחידה לחינוך הממלכתי הדתי ויחידה למגזר הערבי** – המתאימות את תכניות המִנהל לאוכלוסיות הייחודיות שלהן ומפקחות על ביצוען ב"שדה". התוספות והשינויים שבוצעו בכמה תחומים של מִנהל חברה ונוער ראויים לפירוט נוסף.

תכניות של"ח וידיעת הארץ מוסדו במסגרת תכנית ארבע שנתית: בכיתות ט–י היא כוללת שעת לימוד שנתית, יום שדה משימתי חודשי, מחנה סיור של יומיים ומסע של ארבעה ימים אחת לשנה; בכיתות י שירות לאומי ובכיתות יא–יב ימי הכנה והתנסות בצה"ל. תכניות החינוך החברתי־ערכי בבית הספר העל־יסודי שוכללו והתרחבו על פי דגשי המִנהל: זהות יהודית ציונית (שתוגברה בעקבות דוח "עם ועולם" [ועדת שנהר] מ־1994 וכוללת את מורשת יהודי המזרח); אזרחות פעילה ומעורבת וטיפוח מנהיגות נוער בבתי הספר, בקהילה ובמדינה; פיתוח כישורים והקניית מיומנויות אישיות וחברתיות – כולל בענייני השעה; תכניות מניעה וטיפול באלימות, בסמים ובתאונות דרכים.

חלק מתכניות אלה הותאמו לשימוש ביחידות לקידום הנוער, שהתבססו ברשויות המקומיות ושלושת סוגי הפעולות שלהם הסתעפו: חינוך וטיפול פרטני על ידי מדריכי קידום הנוער, ובהם גם מדריכי גדנ"ע ומורות חיילות; לימודי השלמת השכלה (היל"ה) בפיקוח והנחייה של רשת אורט, שהשתכללו, מוחשבו בחלקם והגיעו גם לבתי כלא ולמוסדות סגורים לנערים; חינוך חברתי־ערכי מותאם וייחודי לנוער מנותק יהודי וערבי, ופיתוח תכניות חדשות לנוער עולה בסיכון מחבר העמים ומאתיופיה. הגדנ"ע הוסיף בשנים אלה לפעול בקרב הנוער באזורי מצוקה ולהכינו לשירות צבאי ותכנית השל"ח התמסדה בבתי הספר; הגדנ"ע סייע לקידום הנוער המנותק, בין היתר באמצעות תכניות השל"ח.

תחום נוער וקהילה כולל, מלבד תכניות המחויבות האישית שהחלו ב־1980, שלושה חידושים: בתי ספר קהילתיים על־יסודיים, מנהיגות צעירה ומשלחות נוער לפולין. **בתי הספר הקהילתיים העל־יסודיים** מקיימים תכניות ופעילויות משותפות "לרווחת התלמיד והקהילה" בשיתוף המנהלים והמורים, התלמידים, ההורים והרשות המקומית. הם התפתחו בעקבות החינוך היסודי. ב־1978 יזמה יעל פוזנר, מהוגי חברת המתנ"סים, הפעלת פרויקט ניסיוני בעשרה בתי ספר קהילתיים יסודיים, על פי דגמים שנלמדו מארצות המערב. עד 1985 התרחב הפרויקט ופעל באחריות המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך והתרבות ובשיתוף החברה למתנ"סים; ב־1985 הקימו שני מוסדות אלה וג'וינט ישראל "עמותה לקידום החינוך הקהילתי בבתי הספר", שהפכה ב־1995 ל"מִנהל לחינוך קהילתי בבתי הספר" בחברת המתנ"סים, בשיתוף משרד החינוך. העמותה וחברת המתנ"סים התרכזו במהלך השנים בבתי הספר היסודיים, ותחום "נוער וקהילה" במִנהל חברה ונוער במשרד החינוך שם לו למטרה לטפח בתי ספר קהילתיים על־יסודיים בעקבות הניסיון המוצלח בחינוך היסודי (גולדברגר, 1999).

מנהיגות הנוער בבית הספר ובקהילה הסתעפה מאוד במִנהל חברה ונוער, בהמשך למגמות שטופחו בתקופה שלאחר קום המדינה. היא מתחלקת למנהיגות הייצוגית שכבר נזכרה לעיל – מועצות תלמידים ונוער – ולמנהיגות ייעודית צעירה בכל תחומי התוכן של המִנהל: לא רק מד"צים (מדריכים צעירים) בבתי הנוער והמתנ"סים כבעבר, אלא גם מדריכים קהילתיים בכלל ושל המחויבות האישית, השל"ח, קידום הנוער, והחוקרים הצעירים בקהילות ישראל ומורשתן בפרט. תחום נוער וקהילה מכשיר ומדריך מנהיגות צעירה מגוונת זו באמצעות תכניות שונות מכיתה ח עד יב.

משלחות הנוער לפולין החלו בתנועות הקיבוציות ובתנועות הנוער ומוסדו (כחלופה אפשרית) ב־1988 במסגרת מִנהל חברה ונוער, לאחר הכללת השואה בחוק החינוך הממלכתי שמונה שנים קודם לכן. המִנהל מלווה את המסעות ואת ההכנות לקראתם וכן הכין תכניות הדרכה שונות על המסע, ועל השואה והגבורה בכלל.

חלק ניכר מפעולתה של מחלקת תנועות הנוער מוקדש לחלוקת משאבים כספיים על פי "מפקד תנועות הנוער". להגדרה של תנועת נוער המביאה לסיוע כספי, זכו רק 18 תנועות, רובן ממשיכות המסורת היישובית והישראלית: 13 תנועות המאוגדות במועצת תנועות הנוער – "הסתדרות הצופים העבריים", שחזרה להכרה המועדפת של "תנועת נוער ממלכתית" ו־12 תנועות נוער ציוניות שהיחידה החדשה בתוכן היא "תנועת אריאל" הדתית־לאומית; 5 תנועות נוספות: "הצופים הערבים והדרוזים", שהחלו לפעול עוד בתקופת המנדט ו"תנועת הנוער הערבית" – וכן "בנות בתיה", "צבאות ה'" ו"פרחי הדגל" החרדיות החדשות. ארגוני נוער דומים במגזרים אלה מנסים גם הם לקבל הכרה ותמיכה (תנועות הנוער בישראל, 1995).

התפתחות חשובה שחלה בתנועות הנוער הציוניות־חלוציות מאז סוף שנות השמונים היא התממשות "הארכת גיל תנועות הנוער" בכעשור לאחר השירות הצבאי, וזאת כשִדרוג למגמות העבר. "שנות השירות" לפני הצבא, שהחלו ב־1955 בחטיבות הבנים הקיבוציות של **הנוער העובד והלומד**, התרחבו מאמצע שנות השישים ל"גרעיני בנים" שחלקם הלכו לאזורי פיתוח. מסוף שנות השישים התארגנו גם גרעינים של תנועות הנוער העירוניות לאותן משימות, לפני שירותם הצבאי בנח"ל ו/או במהלכו – תופעה שהתרחבה בשנות השבעים והשמונים. מסוף שנות השמונים הוסיפו בוגרי תנועות הנוער הקיבוציות והעירוניות של **הנוער העובד והלומד**, השומר הצעיר והמחנות העולים נדבך ל"שנות השירות" והגרעינים של פעם, בהארכת משימותיהם גם לאחר השירות הצבאי. הם הקימו ארבעה **קיבוצים עירוניים** (שניים בירושלים, אחד בבית שמש ואחד בשדרות) **וקיבוצים חינוכיים** ברביד, נערן, אשבל, חנתון ועוד. קיבוצים אלה אינם מקיימים ענפי חקלאות ותעשייה כבקיבוצים ה"קלסיים" וחבריהם מתפרנסים ממתן שירותים חינוכיים וקהילתיים בלתי פורמליים שונים לתנועות הנוער השונות, לבתי הספר העל־יסודיים ולמגוון קהילות באזוריהם. נוסף על כך מקיימות אותן תנועות, הקשורות לתנועה הקיבוצית, **חוות הכשרה** קדם־צבאיות בנוסח חוות ההכשרה של תנועות הנוער היהודיות בגולה טרם עלייתן לארץ ישראל, וכן **קומונות משימתיות** באזורי מצוקה ופיתוח ובפריפריות ברחבי הארץ לבני עשרים עד שלושים. בכך מתארכת ההשתייכות לתנועות הנוער מעבר לגיל השירות הצבאי ונפתרת אחת מבעיותיה הבסיסיות של תנועת הנוער הישראלית – קיום הנהגה בוגרת, האחראית להדרכת השכבות הצעירות

יותר ולרצף הגילים התנועתי גם לאחר הלימודים התיכוניים. מחלקת תנועות הנוער שבתחום נוער וקהילה של מִנהל חברה ונוער עדיין לא נערכה כיאות לשינוי משמעותי זה בהתנהלותן של חלק מתנועות הנוער, שינוי שמתפשט בהדרגה גם לתנועות האחיות (דרור, 2002).

תחום מורשת יהדות המזרח וספרד, המופעל בשיתוף אוניברסיטאות, מכוני מחקר, מרכזים אתנוגרפיים ומוזאונים שונים מטפח תכניות חינוכיות לחוקרים צעירים (ח"ץ), פרחי חזנים הלומדים את מורשת קהילות ישראל, וכן תכניות למסגרות פורמליות ובלתי פורמליות העוסקות במחזור החיים ובמעגל השנה, בעלייה, בחלוציות ובהתיישבות של מגוון עדות ישראל – כולל למורים ולמדריכים עתידיים באוניברסיטאות ובמוסדות להכשרת מורים.

לסיכום עדכני של הנעשה במִנהל חברה ונוער, להלן המספרים העדכניים לראשית שנות האלפיים:

- תכנית **של"ח וידיעת הארץ** מופעלת ב־4,600 כיתות באמצעות 715 מורים, ומקיימת 3,500 טיולים, סיורים וימי שדה של 3–5 ימים.
- 1,000 רכזים **לחינוך חברתי־ערכי בבית הספר העל־יסודי** מפעילים את תכניותיו המגוונות בחטיבות הביניים והחטיבות העליונות.
- **תחום קידום נוער** מופעל ב־92 רשויות מקומיות ומטפל מדי שנה ב־14,000 בני נוער. 5,000 נערים מתוכם משתתפים בתכניות היל"ה להשלמת השכלה ו־2,500 בתכניות ההכנה לגיוס לצה"ל.
- 18,000 עובדי **נוער וקהילה** ו־180 מדריכות חיילות מפעילים מדי שנה 540,000 בני נוער בתכניות קהילתיות שונות, מהם 70,000 בני נוער פעילים בתכנית המחויבות האישית. 165 בתי ספר קהילתיים מסתייעים בעובדי התחום, והם מכינים 12,000 בני נוער היוצאים **למשלחות לפולין** – 4,000 מתוכם משתתפים במשלחות הממלכתיות.
- כ־250,000 חניכים פעילים **בתנועות הנוער** המוכרות המסתייעות ביחידה העוסקת בכך בתחום הנוער והקהילה.
- כ־16,000 חברי מועצות תלמידים ונוער פועלים בבתי הספר וברשויות המקומיות, בסיוע **יחידת מועצות תלמידים נוער**.
- בתחום **מורשת יהדות המזרח וספרד** מופעלים במסגרת תכנית הח"ץ (חוקרים צעירים) כ־38,000 בני נוער ב־286 בתי ספר ב־74 רשויות; ב־140 קורסים בתחומים אלה, המתקיימים במוסדות ההשכלה הגבוהה, לומדים כ־2,000 סטודנטים.
- 15,000 עובדי חינוך ונוער משתתפים מדי שנה בהשתלמויות במרכזי ההדרכה לסוגיהם ברחבי הארץ, באחריות תחום **תכנים, תכניות, הכשרה והשתלמויות** (מִנהל חברה ונוער לשירותך, 2002).[14]

14 מִנהל חברה ונוער בתקופה החמישית (בעיקר על פי כהן, 1999; להב, 1999; מִנהל חברה ונוער לשירותך, 2002; מִנהל חברה ונוער – תכנית עבודה, 1997, 2000; תכנים, תכניות ודרכי פעולה של מִנהל חברה ונוער, 1995, 1996).

מטעמים של הסתעפות החינוך הבלתי פורמלי ועירוב בין מסגרותיו כך שבני נוער רבים משתתפים ביותר ממסגרת אחת קשה לסכם את מספר המשתתפים בפעילויות השונות כיום, אך ניתן לציין שבתנועות הנוער יש כ־250,000 חברים ובמסגרות האחרות משתתפים בצורה זו או אחרת כחצי מיליון תלמידי חטיבות הביניים והחטיבות העליונות, וכ־15,000 בני נוער מחוץ לבתי הספר. נוסף על אלה פעילויות הגדנ״ע מקיפות אלפים נוספים של בני נוער מנותק. פעילויות ״החינוך המשלים״ של פעם מגיעות בראשית שנות האלפיים למרבית בני הנוער הלומד בישראל, והיקף משתתפיהן הוא למעלה מפי שניים מזה של תנועות הנוער – מגמה הפוכה לזו שאפיינה את תקופת המנדט הבריטי שלפני קום המדינה!

סיכום

החינוך הבלתי פורמלי לנוער ידע בכל שנותיו שמונה דילמות מרכזיות:

1. **גישת יסוד**: חינוך בלתי פורמלי משלים, נוסף או חלופי?
2. **גיל**: האם להתרכז בילדים, בנוער, או בגיל העלומים שלאחר בית הספר העל־יסודי?
3. **קהילתיות**: ״בתי תלמיד ונוער״ בלבד או ״אגפי נוער״ בתוך מרכזים קהילתיים?
4. **גוף אחראי**: ארגוני מתנדבים, מחלקת/משרד חינוך או רשויות מקומיות?
5. **חסות ממלכתית לתנועות הנוער**: האם רק לתנועות שאינן ״פוליטיות״, או שמא לכולן?
6. **כוח אדם**: ״שליח״ מתנדב או ״מקצוען״; ״מדריך״ או ״עובד נוער אקדמאי״?
7. **מיקום**: בתוך בית הספר או מחוצה לו, בנפרד או במשולב אתו?
8. **פעילויות ומסגרות**: ״קבוצות חברתיות״ (משלימות) או ״חינוכיות״ (בסגנון תנועות הנוער); ארגוני פנאי וחוגים או ״ארגונים משימתיים״?

בסיכום ארחיב לגבי פתרונותיהם של הדילמות הללו בתקופות שבטרם מיסוד (1919–1934) ובימי ״לשכת הנוער״ (1935–1947), ״מחלקת הנוער״ (1948–1971), ״אגף הנוער״ (1972–1990) ו״מִנהל חברה ונוער״ (1991 ואילך), על תקופות המשנה שמנינו לגביהם.

1. בספרות הדנה בחינוך הבלתי פורמלי נזכרות שלוש **גישות יסוד**: חינוך בלתי פורמלי ״משלים״, העוסק בהשלמת התפקידים וההיבטים החסרים בתכנית הלימודים של בית הספר – חלקו מתקיים מחוץ לכיתות; חינוך בלתי פורמלי ״נוסף״, המעשיר את החינוך הפורמלי בתוספות העונות על הצרכים החינוכיים, החברתיים והכלכליים המשתנים בתגובה מהירה מזו של בתי הספר; חינוך בלתי פורמלי ״חלופי״, המחליף את הלימוד הפורמלי אצל אוכלוסיות המתקשות ללמוד על פי דרישות החינוך המערבי במדינות מתפתחות או מפותחות וקולטות הגירה (קליבנסקי, 2004, וכן כאן).

בתקופת היישוב החינוך הבלתי פורמלי היה בעיקרו משלים ונוסף: מסגרות ״החינוך המשלים״ נועדו להשלמת החינוך הציוני של מי שלא היו חברים בתנועות הנוער ושל

״הנוער העזוב״ שנפלט מבתי הספר, וכן לתוספות וחיזוקים של החינוך הלאומי בחברות התלמידים בבתי הספר ובתנועות הנוער שמחוצה לו. כמעט עד סוף ימיה של ״מחלקת הנוער״ במדינת ישראל הודגשו שתי מגמות אלה בפעילויות החינוך המשלים, הגדנ״ע ותנועות הנוער. בימי ״אגף הנוער״, בשנות השבעים והשמונים, חוזקה המגמה הבלתי פורמלית הנוספת בבתי הספר העל־יסודיים במסגרת השל״ח, ומגמה זו נמשכת גם במִנהל חברה ונוער כיום.

במהלך שנות השישים צצה גישת החינוך הבלתי פורמלי ה״חלופי״ כתשובה ל״נוער המנותק״, עם היזמות והמחקרים שהחלו באזור המרכז. באגף הנוער כבר התמסדו ״חבורות הרחוב״, אך באגף פעל עדיין ״החינוך הבלתי פורמלי החוץ־בית־ספרי״ בקרב כל האוכלוסייה, בבתי הנוער ובאגפי הנוער במתנ״סים ברחבי המדינה. במִנהל חברה ונוער הוקם תחום נפרד ל״קידום נוער״, המעניק חינוך חברתי־ערכי, מטפל גם בהשלמת ההשכלה במסגרת תכניות היל״ה ומחליף את החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי הרגיל בעבור ״הנוער המנותק״. המִנהל איננו מטפל עוד ישירות בכלל בני הנוער במסגרות הקלסיות של החינוך המשלים: בתי נוער ואגפי נוער במתנ״סים שותפים או משתמשים בתכניות המִנהל, בדומה לשימוש שעושים הרכזים החברתיים בבתי הספר העל־יסודיים בתכניות העשרה אלה לצורך חינוך בלתי פורמלי נוסף. בתקופות אגף הנוער ומִנהל חברה ונוער פעלו אפוא החינוך הבלתי פורמלי המשלים והנוסף במקביל לחינוך הבלתי פורמלי החלופי ובמשולב אתו.

2. דילמת הגיל ידעה לאורך השנים פתרונות שונים. בתקופת היישוב התרכזו תנועות הנוער ומסגרות החינוך המשלים בילדים ובבני הנוער כאחד; בעשור הראשון הודגש החינוך בגיל בית הספר היסודי – ומכאן ואילך זכה הנוער לעיקר תשומת הלב, ואילו החינוך החברתי בגיל בית הספר היסודי הועבר לטיפולה של ועדת הגיל במזכירות הפדגוגית עד ראשית שנות השבעים, ומאז עד היום לאגף לחינוך יסודי. בתקופת מִנהל חברה ונוער החלו תנועות הנוער להפעיל את ארגוניהן בעיקר באמצעות בני גיל העלומים שלאחר בית הספר העל־יסודי, אף על פי שמשרד החינוך עדיין לא מסייע לשכבות גיל אלה בצורה משמעותית ונפרדת. סך הכול ניתן לציין שהחינוך הבלתי פורמלי כולל את גיל בית הספר היסודי (באחריות נפרדת במשרד החינוך), מדגיש את גיל הנעורים ומשלב בהדרגה גם את גיל העלומים המאריכים את גיל תנועות הנוער.

3. המועדונים, ״בתי התלמיד״ ו״בתי הנוער״ לסוגיהם בחינוך המשלים פעלו בתקופת היישוב למען התלמידים בגיל בתי הספר היסודיים והעל־יסודיים. מהעשור הראשון לקום המדינה ואילך תפסה מגמת הקהילתיות תאוצה, והיא נזכרת בתזכירים ובסיכומים הרשמיים למיניהם: בתי הנוער והמועדונים השכונתיים, שנוסדו בריכוזי עולים בתקופת העלייה הגדולה ומיד לאחריה, החלו מספקים צורכי חברה ותרבות לכלל האוכלוסייה הנקלטת בקהילות שבסוגי היישוב השונים ברחבי הארץ; חברת המתנ״סים שנוסדה ב־1969 הסתייעה גם במבנים הקיימים של בתי הנוער, ואגפי נוער החלו לפעול בתוך המרכזים הקהילתיים שלה ברחבי הארץ. החינוך הבלתי פורמלי חרג אפוא במהלך השנים מגילי הילדות והנוער והופנה לכל הקהילה.

4. מיוחס (1975) ושמידע (1979) עמדו על אפיוניה של ישראל כ״מדינה מתפתחת״ באשר **לגופים האחראים** על החינוך הבלתי פורמלי: מעבר מה״וולונטריות״ של תקופת היישוב ל״ממלכתיות״ של מדינת ישראל, המדרבנת את הפעילות ה״מוניציפלית״ בתחומים אלה — בניגוד למדינות המפותחות, שבהן הסדר הוא וולונטריות, מוניציפליות וממלכתיות. עם זאת, יש לדייק יותר לגבי השלבים השונים, ולהמשיך את המודל לגבי שנות השמונים והתשעים. א. בתקופה היישובית הטרום־ממוסדת טיפלו הגופים הוולונטריים בחינוך הבלתי פורמלי: תנועות הנוער, ארגונים פילנטרופיים וארגוני נשים מקומיים וארציים; ב. ״לשכת הנוער״ של ״ממשלת״ היישוב פעלה בתחומי החינוך המשלים בשיתוף הארגונים הפילנטרופיים (והסתדרות הצופים), שחלקם היו מקומיים, ולא שיתפה פעולה עם יתר תנועות הנוער; ג. מחלקת הנוער במשרד החינוך קיבלה אחרי קום המדינה את החינוך המשלים (והצופים), הותירה את תנועות הנוער הוולונטריות לבדן בעשור הראשון למדינה וסייעה להן כל השנים לאחר מכן. כטענתה של שמידע, בעשור הראשון משרד החינוך דרבן את הרשויות המקומיות להיכנס לפעילויות חוץ־בית־ספריות, בעוד שבעשור השני בתי הספר והרשויות המקומיות דחפו את המשרד להיכנס לעובי הקורה של החינוך החברתי העל־יסודי. יתרה מזאת: לשכות הנוער המקומיות נוסדו והתבססו מאוד בלמעלה מיובל שנותיה של מדינת ישראל, והרשויות הגבירו את מעורבותן עוד יותר מאז הקמת חברת המתנ״סים ב־1969; ד. שדרוג ״המחלקה לנוער״ ל״אגף״ מעיד על חוזקה של המגמה הממלכתית בחינוך הבלתי פורמלי — אך האגף ביזר את פעולותיו במחוזות הגאוגרפיים והגביר את שיתוף הפעולה עם הרשויות המקומיות בתחומי של״ח בבתי הספר, החינוך המשלים וחבורות הנוער; ה. מִנהל חברה ונוער העצים את המגמות שהחלו באגף: מרכוז ממלכתי בגישות, בתכניות ובשיטות לצד ביזור גובר והולך במחוזות, ב״קידום הנוער״, ב״נוער וקהילה״ וב״יחידת מועצות התלמידים והנוער״ ועוד.

עד כאן מנינו את הכלים הממלכתיים והמוניציפליים השלובים, שנשאו בעיקרו של נטל האחריות בתקופות ״המחלקה״, ״האגף״ ו״המִנהל״ לנוער; עם זאת, הוולונטריזם לא הסתיים עם הקמת מדינת ישראל: שיתוף הפעולה של משרד החינוך עם גופים וולונטריים שונים, כגון האגודות הוותיקות של אכסניות הנוער והמועדונים הטכניים, החברה להגנת הטבע, אגודות אמנותיות שונות וחברת המתנ״סים בכלל, ובתי הספר הקהילתיים בפרט, העמיק והולך ומסתעף בחינוך הבלתי פורמלי במדינת ישראל בעידן התעצמותם של ״החברה האזרחית״ ו״המגזר השלישי״.

5. דילמה משיקה לגופים האחראים של החינוך הבלתי פורמלי העסיקה ומעסיקה אותו כל שנותיו, באשר **לחסות ממלכתית לתנועות הנוער**: האם לתת חסות, תמיכה ורשות כניסה לבתי הספר רק לתנועות שאינן ״פוליטיות״, או שמא לכולן? במהלך ההיסטוריה של החינוך הבלתי פורמלי בישראל עמדה תנועת הצופים במשך שלוש תקופות בעימות עם התנועות האחיות משנקבע מעמדה כתנועה ממלכתית נתמכת ובכניסה לבתי הספר: בימי ״לשכת הנוער״ ביישוב, בעשור הראשון למדינת ישראל (שבו גם ״התנועה המאוחדת״ זכתה למעמד זה), ובמִנהל חברה ונוער של סוף שנות

התשעים, שבו חולקו התנועות לקטגוריות: ״ציונית־ממלכתית״ (הצופים), כל יתר התנועות ה״ציוניות־חלוציות״ ו״האחרות״ — חרדיות וערביות.

אחרי ההכרה הממלכתית בצופים באו תקופות של הכרה גם בתנועות האחרות, בחלקה דה־פקטו (כניסה לבתי הספר ללא תמיכה כספית בתקופת היישוב), וברובה גם דה־יורה, כולל תמיכה כספית ואחרת, החל מ־1958 ועד סוף שנות התשעים. המורדות והעליות הללו (התלויות בעיני המתבונן) לא הסתיימו, וערעור על החלוקה הקיימת של תנועות הנוער והחסות והתמיכה הממלכתית הניתנות להן נמצא בדיון ציבורי וממסדי בראשית שנות האלפיים. המגמות הפלורליסטיות המאפיינות את פתרונותיהן של יתר הדילמות עשויות להשוות מחדש בין כל תנועות הנוער ״הציוניות״ ולכלול במניינן גם את התנועות האחרות במידה זו אחרת.

6. **כוח האדם** בחינוך הבלתי פורמלי הלך והתמקצע ברבות השנים. המדריכים בתנועות הנוער היישוביות היו ״שליחים״ מתנדבים מן ההתיישבות העובדת, אך כבר מאמצע שנות השלושים הכניסה לשכת הנוער מדריכים שכירים לפעילויות השונות של החינוך המשלים ואף דאגה להכשרתם. הדואליות של ״שליחים״ ו״שכירים״ נמשכת גם בהווה, אך חלקם של עובדי הנוער המקצועיים גדל במהלך השנים בחינוך הבלתי פורמלי לגווניו, וכיום גם בתנועות הנוער רבים המדריכים השכירים. המדריכים התמקצעו מאוד, וקורסי ההכשרה הבסיסיים עברו מגמה של אקדמיזציה לתואר ראשון בהוראה או בחינוך, או לפחות לימודי תעודה בחסות מכון השתלמויות אוניברסיטאי או מכללתי. עם זאת, עדיין נותרו לצד ״עובדי הנוער המקצועיים״ מדריכים נטולי הכשרה מסודרת, חלקם מדריכים ותיקים וחלקם בוגרי צבא (סטודנטים ואחרים) העוסקים בהדרכה במשך תקופות קצרות בלבד, ובתקופת ״המִנהל״ אף הועצמו תפקידיהם של ״המדריכים הצעירים״ בקרב בני הנוער.

7. דילמת **המיקום** התחדדה במציאות הציונית בגלל הדומיננטיות של תנועות הנוער: היש מקום לחינוך הבלתי פורמלי בתוך בית הספר או שמא עליו להתקיים מחוץ לו, משום מהותו השונה כל כך? (כתפיסתה הקלסית של תנועת הנוער); האם על החינוך הבלתי פורמלי להתקיים בנפרד או אולי גם במשולב עם החינוך הפורמלי? בראשית תקופת היישוב, עם ייסודן של תנועות הנוער בארץ ישראל בזו אחר זו, הייתה התפיסה של הקיום בנפרד דומיננטית, וההתחלות הצנועות של החינוך המשלים, שרק חלקן פעלו בבתי הספר או במשולב אתם, בטלו בשישים. ״לשכת הנוער״ הבליטה את חשיבות החינוך החברתי המשולב במקביל לאיתנותה של התפיסה על הנפרדות של תנועות הנוער ושל חלק ממסגרות החינוך המשלים. מחלקת הנוער ביססה עוד יותר את החינוך המשלים והחברתי־ערכי בבית הספר היסודי, ולאחריו בבית הספר העל־יסודי — ואגף הנוער העמיק את חינוך השל״ח בבתי הספר. מחוץ לבתי הספר תפס החינוך המשלים לסוגיו את מעמדן העדיף של תנועות הנוער — אך הכול נותר במסגרת המבנה הדואלי של ״מחלקת הנוער״, שהתמסד עוד יותר ב״אגף הנוער״: חינוך חברתי־ערכי בית־ספרי במקביל ל״חינוך בלתי פורמלי חוץ־בית־ספרי״; גם הגדנ״ע נחלק לשל״ח בבתי הספר ולפעילויות משלימות של הגדנ״ע באוכלוסיות מצוקה. רק במִנהל חברה ונוער חלה

תפנית בעירוב זירות הפעילות: לא רק בתחום "קידום נוער" משלבים חינוך פורמלי ובלתי פורמלי ומנסים להחזיר נוער מנותק למסגרות הלימוד והעבודה הסדירות, אלא גם בתחומי "נוער וקהילה" ו"מורשת יהדות המזרח וספרד", וכן יחידות העזר למועצות תלמידים ונוער, להכשרה, השתלמויות ופרסומים ולמפעלים מרכזיים הפועלות בבתי הספר ומחוץ להם.

8. **הפעילויות והמסגרות השתנו ו"התערבבו" כחלק מעירוב הגישות – המשלימה, הנוספת והחלופית – ועירוב המיקומים – הבית־ספרי והחוץ־בית־ספרי**: בתקופת היישוב נבדלו "הקבוצות החברתיות" (משלימות) מ"החינוכיות" של תנועת הנוער, וארגוני הפנאי והחוגים נכללו במינוח "תנועה למען הנוער", בניגוד לתנועות הנוער שהיו "ארגונים משימתיים". בשנות מחלקת הנוער עוד רווחו המינוחים האלה, ומסגרות הנוער אף זכו למיונים מבחינים ברוח זו של אייזנשטדט (1965) ותלמידיו, אדלר, כהנא ופרס; עם זאת, בפועל החלו הפעילויות והמסגרות להתערב. עם בואו של מיכאל גל לאגף הנוער נשמרה אמנם הדיכוטומיה שבחלוקה הארגונית לחינוך בית־ספרי וחוץ־בית־ספרי, אך האגף, בסיועם האקדמי של כהנא ורפופורט מהאוניברסיטה העברית, החל לגבש את "תפיסת החינוך הבלתי פורמלי" המושתתת על מאפייניהן של כלל הפעילויות והמסגרות בתחום זה. האגף ערך ניסיונות (שלוו בהערכה מחקרית) בטיפוח "פעולות" ו"מחנות קיץ" ממורשת תנועות הנוער במסגרת בתי הנוער והמתנ"סים שאף הם חוץ־בית־ספריים, וכן בשל"ח הבית־ספרי. עירוב התחומים והיחידות במִנהל חברה ונוער, תוך שימת דגש על "טיפוח ערכי חברה יהודית־ציונית ודמוקרטית הומניסטית" במגוון מסגרות החינוך הבלתי פורמלי בבתי הספר ומחוץ להם, מתבטא גם בעירוב התכניות והפעילויות המשמשות את כל התחומים ואוכלוסיות הנוער. החלוקה ל"תנועות נוער" ול"תנועות למען הנוער" איננה תופסת עוד בטהרתה, משום שתנועות הנוער משתמשות בפעילויות של פנאי בעלות אופי משלים, ומדריכים, פעולות עיוניות ומוסדות של פעילים מקובלים במתנ"סים ובכל תחומי מִנהל חברה ונוער שאינם תנועות הנוער.

החינוך הבלתי פורמלי לנוער ב"יישוב" ובמדינת ישראל "ריכך" אפוא את שמונה הדילמות הבסיסיות שלו במהלך השנים, והגיע לפשרות ולשילובים בין האפשרויות השונות: הוא החל בחינוך בלתי פורמלי משלים ונוסף, והוסיף במהלך השנים את החינוך החלופי ו"קידום הנוער" המנותק; הוא עבר להתרכז בגיל הנעורים ומאז משלב גם ילדים ואת גיל העלומים ולמעשה הוא מעורב בקהילה על כל אנשיה; השלב הוולונטרי היישובי שלו התחלף במרכוז ממלכתי שהביא לביזור מוניציפלי, אך כל השנים פעלו הגופים הממשלתיים והמקומיים במקביל, והם שבו והעמיקו את ההסתייעות בארגוני מתנדבים; ההכרה הממלכתית הבלעדית לתנועת הצופים בתקופת היישוב, בעשור הראשון למדינה (כולל ל"תנועה המאוחדת") ובשלהי המאה העשרים התחלפה (בשנים האחרונות) לחסות ולתמיכה לכלל תנועות הנוער, גם אלה שאינן ציוניות; חלקם של ה"מדריכים השכירים" גדל על חשבון ה"שליחים" מההתיישבות וכך גם התמקצעותם, אך הם עדיין פועלים אלו לצד אלו בחינוך הבלתי פורמלי של הנוער בישראל, ואף חלקם של "המדריכים הצעירים" המתנדבים גדל; החינוך הבלתי פורמלי לנוער פעל עד שנות השמונים בשני מסלולים מקבילים – בית־ספרי וחוץ־בית־ספרי – שמסגרותיהם

ופעילויותיהם השתלבו זה בזה ב"שדה" ובמִנהל חברה ונוער של שנות התשעים, ונראה שהעירוב והפלורליזם מאפיינים את התחום גם בראשית המאה העשרים ואחת.

ההיסטוריה של החינוך נחקרת ונלמדת כיום במוסדות אקדמיים רבים בעולם כחלק מחוגים של "מדיניות חינוך" המסתמכים לצורך קביעת מדיניות עכשווית ועתידית על מדעי העזר השונים (פילוסופיה, סוציולוגיה, כלכלה והיסטוריה) "של החינוך". מהחינוך הבלתי פורמלי של הנוער הישראלי ניתן ללמוד את מגמות השילוב בעבר ובהווה בתוך החינוך הבלתי פורמלי לגווניו, ובין החינוך הבלתי פורמלי לבין החינוך הפורמלי. מגמות אלה גובשו בתקופות "האגף" ו"המִנהל" לנוער, מימושן התאפשר לאחר השלבים המוקדמים של "לשכת הנוער" ו"מחלקת הנוער", והן ראויות לביסוס ולהעמקה גם בעתיד.

רשימת מקורות

אגף הנוער – מבנה ועקרונות פעולה (1980). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט. 1360 (11).

אגף הנוער – מבנה, עקרונות פעולה ויעדים חינוכיים בשנה"ל תשמ"ה (תמצית ממערך התכניות המפורטות של מטה האגף והמחוזות). (1984). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט. 1360 (11).

אדלר, ח' (1980). **הוועדה לבדיקת אלטרנטיבות חינוכיות־טיפוליות לנוער מחוץ למסגרות לימוד והכשרה.** ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, המזכירות הפדגוגית.

אייזנשטדט, ש' נ' (1965). **חינוך ונוער – עיונים סוציולוגיים.** ירושלים: בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית ושל משרד החינוך, התרבות והספורט.

ברזל, ה' (1963). **תנועת הנוער: קורותיה בעמים ובישראל.** ירושלים: המחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית.

ברזל, ה' (1966). **התנועה למען הנוער.** ירושלים: המחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית.

ברנע, ח', ופדואה, מ' (עורכות). (1985). **הצעת תכנית לשעת המחנך לבית הספר הכללי והדתי, כיתות ז'–י"ב.** ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, האגף לתכניות לימודים ואגף הנוער/המחלקה לשל"ח.

גולדברגר, ד' (1999). מרכזים קהילתיים בישראל. בתוך א' פלד (עורך), **יובל למערכת החינוך בישראל** (עמ' 1199–1220). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.

גל, מ' (1972). **הצעת מדיניות הביניים – אגף הנוער – אוקטובר 1972 – מרץ 1974** (לאישור הנהלת משרד החינוך, התרבות והספורט). 1360 (11).

גל, מ' (1985). החינוך הבלתי פורמלי בישראל: מסגרות מקריות או מערכות הממלאות תפקידים חברתיים חינוכיים ייחודיים? בתוך ר' אקרמן, א' כרמון וד' צוקר (עורכים), **חינוך בחברה מתהווה** (עמ' 601–666). תל אביב וירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומוסד ון־ליר.

גת, ר' (1974). **תנועות הנוער של ארץ ישראל העובדת, 1930–1945 – דרך התהוותן ומעורבותן הפוליטית.** עבודה לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", תל אביב: אוניברסיטת תל

אביב, המחלקה להיסטוריה יהודית.

"דגשים" בעבודת אגף הנוער בשנת הלימודים תשמ"ט (1988). 1360 (14).

"דגשים" בעבודת אגף הנוער בשנת הלימודים תש"ן (1989). 1360 (13).

דו"ח לשכת הנוער לשנת 1952/1953 (1953). 4260, גל/1227.

דו"ח פעולות המחלקה לנוער לשנת 1964/1965 (1965). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, המחלקה לנוער. 1360, גל/5603.

דיין, ד' (1977). כן, אנחנו נוער! ספר תולדות הגדנ"ע. תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.

דרור, י' (1978). תנועות הנוער: אתמול, היום, מחר. חיפה: בית רוטנברג.

דרור, י' (1992). הצופיות, תנועות הנוער ופעולות אחרות מחוץ לבית הספר בחינוך העברי בתש"ה – הפוליטיקה היישובית ומסגרות הנוער העברי בתקופת המנדט. דור לדור, ה, 85–108.

דרור, י' (1994). החינוך החברתי-ערכי ב"זרם העובדים" בתקופת המנדט הבריטי (1921–1948) – מעבר לחינוך עכשווי. דור לדור, ו. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

דרור, י' (1999). מבט היסטורי על 50 שנות חינוך במדינת ישראל. בתוך א' פלד (עורך), יובל למערכת החינוך בישראל (עמ' 39–66). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.

דרור, י' (2002). תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

דרי, ד' (1979). נוער שאיננו לומד ואיננו עובד, ניתוח בעיה והמלצות לשיפור. ירושלים: משרד ראש הממשלה.

הגדרת מוסדות הנופש, הנוער והקהילה לסוגיהם (1958). בקשר להגשת הסטטיסטיקה לסוף מרס 1958. ירושלים: המחלקה לנוער, משרד החינוך, התרבות והספורט. 1360, גל/1617.

הגדרת מוסדות הנופש במסגרת החינוך המשלים (1971). 1360 (9).

החינוך החברתי בבית הספר העל-יסודי (1978). חוזר המנהל הכללי של משרד החינוך, התרבות והספורט, מיוחד/א', תשל"ט. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.

הכשרת מורים כוללים לחינוך חברתי – הכשרת עובדי הוראה לפעילות חברתית (1990). ירושלים ותל אביב: משרד החינוך, התרבות והספורט, האגף להכשרת עובדי הוראה ומכון מופ"ת.

המחלקה לנוער, עבודתה ובעיותיה (לקראת הדיון בישיבת הנהלת המשרד ב-20.11.61) (1961). 1360, (ג) גל/1762.

הצעת תכנית לחינוך חברתי בבית הספר היסודי הממלכתי (1987). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, האגף לתכניות לימודים והוועדה לחינוך יסודי.

חוזר מנהל אגף הנוער, 3, חשון תש"ם (1979א). 1360 (3).

חוזר מנהל אגף הנוער, 4, כסלו תש"ם (1979ב). 1360 (3).

ידלין, א' (1966). בעיות נוער בישראל, דברים במליאת הכנסת, 27 בדצמבר 1965 ו-3 בינואר 1966. בחינוך ובתרבות, 2(38), 3–23.

כהן, א' (1999). החינוך הבלתי פורמלי – מחינוך משלים למקום מרכזי במערכת החינוך. בתוך א' פלד (עורך), יובל למערכת החינוך בישראל (עמ' 1181–1197). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.

כהנא, ר', רפופורט, ת', וזוסמן, י' (1975). קוים ועקרונות לתכנון ולהפעלה של מפעלי-קיץ כמסגרות חינוך בלתי פורמלי. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, אגף הנוער,

והאוניברסיטה העברית, המכון לחקר הטיפוח בחינוך.

כץ, י' (יו"ר) (1973). דו"ח ועדת ראש-הממשלה לילדים ובני נוער במצוקה. ירושלים: משרד ראש הממשלה.

לבנה, מ', וליסק, מ' (עורכים) (1998). עלה והגשם – ספר התנועה המאוחדת. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

להב, ח' (1992). תהליכים ותמורות בטיפול בנוער מנותק יהודי במסגרת מערכת החינוך הבלתי פורמלי בישראל בשנים 1935–1990. עבודה לשם קבלת תואר "מוסמך", רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, בית הספר לחינוך.

להב, ח' (1999). נוער בשולי החברה – התופעה ודרכי ההתמודדות. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, מִנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער.

לם, צ' (1991). תנועות הנוער הציוניות במבט לאחור. תל אביב וגבעת חביבה: ספריית פועלים ויד יערי.

לנצמן, ש' (1998). התפתחות תפיסה של חינוך חברתי בישראל, בארצות הברית, בבריטניה ובאוסטרליה. חיפה: הוצאת המחברת.

מדור הנוער באגף החינוך, י"א בכסלו תש"י – דצמבר 1949 (1949). תזכיר לחברי ועדת החינוך. 4260/1, ג/804.

מדיניות הפעולה ותכנית העבודה של אגף הנוער לשנת תשל"ו (1975). 1360 (15).

מדיניות הפעולה ותכנית העבודה של אגף הנוער לשנת תשל"ז (1976). 1360.

מדיניות הפעולה של אגף הנוער לשנת תשל"ה (1974). 1360 (14).

מיוחס, י' (1936). דו"ח על עבודתי במחלקת החינוך כ"מדריך לענייני נוער" מאז מינויי באוקטובר 1935. לכבוד ד"ר י' לוריא, מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, 28.7.36. אצ"מ – ארכיון ציוני מרכזי, חטיבה J17/696

מיוחס, י' (1942). לשכת הנוער של מחלקת החינוך בתש"ב, 17.8.42. תזכיר עבור המחלקה לעיתונות והסברה של הוועד הלאומי. אצ"מ – ארכיון ציוני מרכזי, חטיבה J17/697

מיוחס, י' (1945). סקירה על עבודת לשכת הנוער בשנת תש"ד – אל הד"ר מ. סולובייטשיק, מנהל מחלקת החינוך. אצ"מ – ארכיון ציוני מרכזי, חטיבה J17/697

מיוחס, י' (1947?). תכנית עבודה בנוער על ידי מחלקת החינוך של הוועד הלאומי. אצ"מ – ארכיון ציוני מרכזי, חטיבה J17/6262

מיוחס, י' (1948). החינוך המשלים – הטיפול בילד ובנוער מחוץ למסגרת הלימודים בבית הספר במדינת ישראל (תזכיר). ירושלים: מחלקת החינוך במדינת ישראל, לשכת הנוער. אצ"מ – ארכיון ציוני מרכזי, חטיבה J17/7512

מיוחס, י' (1951?). חינוך הנוער – תזכיר על דרכי העבודה בנוער מאת מנהל לשכת הנוער באגף החינוך. 4260, גל/1349.

מיוחס, י' (1955). סקירה על פעולות לשכת הנוער ובעיות הטיפול בנוער במדינה. אל מר ז. ארן, שר החינוך, מאת מנהל לשכת הנוער. 4260, גל/1296.

מיוחס, י' (1957א). פעולות בנוער מחוץ לבית הספר (דו"ח לשכת הנוער לשנת 1956/1957). 4260, גל/1617.

מיוחס, י' (1957ב). החינוך המשלים בשנת 1957. י' מיוחס מנהל מחלקת הנוער אל ז' ארן שר החינוך והתרבות. 15.12.57. 4260, גל/1617.

מיוחס, י' (1959א). **החינוך המשלים ברשויות המקומיות.** תל אביב: המחלקה המוניציפלית בוועד הפועל של ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל.

מיוחס, י' (1959ב). **החינוך המשלים בשנת 1958–1959** – סקירה מוגשת לשר החינוך והתרבות. 4260, גל/1617.

מיוחס, י' (1960). החינוך המשלים בסימן גידול והרחבה. **בחינוך המשלים, 1**, 5–10.

מיוחס, י' (1963). **עבודת המחלקה לנוער – אל שר החינוך והתרבות, מר זלמן ארן, 4 באוגוסט 1963.** 1360, גל/1404.

מיוחס, י' (1965 ?). **המחלקה לנוער.** 1360, גל/1404.

מיוחס, י' (1966א). **סקירה על פעילות המחלקה לנוער לשנת תשכ"ה 1955/66** (1966). 24.1.66, 1360, גל/5603.

מיוחס, י' (1966ב). **הישגים ואתגרים בחינוך המשלים במדינה עם פתיחת הפעולה בתשכ"ז.** ידיעות שירותי החינוך המשלים במדינה (יוצא לאור על ידי המחלקה לנוער במשרד החינוך, התרבות והספורט), 5, 14 בספטמבר 1966. 1360 (1).

מיוחס, י' (1968). **תזכיר על פעולות המחלקה לנוער.** אל מר אהרון ידלין, סגן שר החינוך והתרבות, 15.8.1968. 1360 (5).

מיוחס, י' (1969). **המחלקה לנוער – פעולות בחינוך המשלים ובתנועות הנוער** (דוח לשנת 1968/69). אל ד"ר דן רונן, עוזר השר, 7.4.69. 1360 (6).

מיוחס, י' (1970). **35 שנות חינוך משלים.** ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, המחלקה לנוער.

מיוחס, י' (עורך) (1975). **ספר החינוך המשלים.** ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, אגף הנוער.

מיוחס, י', ושוחט, י' (1962). **קוים לפעולת המחלקה לנוער, מאת מנהל המחלקה לנוער וסגן המנהל הכללי** (נידונו בישיבת הנהלת המשרד ב־19 בפברואר 1962). 1360, (ג) גל/1762.

מִנהל חברה ונוער – תכנית עבודה תשנ"ח–תשנ"ט (1997). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, מִנהל חברה ונוער.

מִנהל חברה ונוער – תכנית עבודה תשס"א–תשס"ב (2000). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, מִנהל חברה ונוער.

מִנהל חברה ונוער לשירותך (2002). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, מִנהל חברה ונוער.

נאור, מ' (1984). **בתנועה מתמדת – אלבום 60 שנות הנוער העובד והלומד.** תל אביב: מרכז הנוער העובד והלומד.

נאור, מ' (עורך) (1989). **תנועות הנוער 1920–1960.** ירושלים: יד יצחק בן־צבי.

עשור לחינוך המשלים (1958). **לשנתון הממשלה תשי"ט – 11.6.58.** 1360, גל/1617.

פלד, א' (1976). פרק ט"ז – החינוך הלא פורמלי. **בתוך החינוך בישראל בשנות השמונים** (עמ' 368–384). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, פרויקט תכנון החינוך לשנות ה־80.

ציפורי, ח' (1985). **להיות שייך: המתנ"סים בישראל הלכה ומעשה.** ירושלים: חברת המתנ"סים וג'וינט ישראל.

קוים לתכנית העבודה בתחום החינוך המשלים (1961 ?). 1360, (ג) גל/1762.

קליבנסקי, ח' (2004). **המדיניות היישובית והממלכתית של החינוך הבלתי פורמלי (החב"פ) החוץ בית־ספרי (החוב"ס) במגזר היהודי בישראל, בשנים 1935–1995.** עבודה לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, בית הספר לחינוך.

רוטנברג, מ', ונאור, מ' (1962). **תנועות נוער בישראל ובעולם.** תל אביב: עמיחי.

רשף, ש', ודרור, י' (1999). **החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919–1948.** ירושלים: מוסד ביאליק.

שורצולד, י', ורותם, ת' (1985). **השפעתה של מכינה לשילוב חברתי על אקלים בית־הספר ומרקם היחסים בכיתה, על הערך העצמי ועל השאיפה להישגים.** רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, המכון לקידום האינטגרציה.

שורצולד, י', ורותם, ת' (1988). אקלים בית הספר ומרקם היחסים בכיתה – השפעתה של תוכנית התערבות. **עיונים בחינוך, 48**, 97–118.

שחורי־רובין, צ', ושורץ, ש' (1998). מגרשי המשחקים של "גוגנהיימר־הדסה": המתנ"סים של שנות העשרים. **קתדרה, 86**, 75–98.

שמידע, מ' (1979). **חינוך חברתי בבית הספר העל־יסודי.** תל אביב: אחיאסף.

שצקר, ח' (1969). **תנועת הנוער היהודית בגרמניה בין השנים 1900–1930.** עבודה לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית, המחלקה להיסטוריה יהודית.

שקד, ב' (1994). **תמורות בחינוך הקדם־צבאי בתקופת היישוב ובמדינת ישראל (1918–1993).** עבודה לשם קבלת תואר "מוסמך", רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, בית הספר לחינוך.

תזכיר על פעולות המחלקה לנוער במשרד החינוך והתרבות (1969). מוגש לשר החינוך והתרבות מר יגאל אלון, 30.12.69. 1360 (8).

תכנים, תכניות ודרכי פעולה של מִנהל חברה ונוער – תשנ"ו (1995). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, מִנהל חברה ונוער.

תכנים, תכניות ודרכי פעולה של מִנהל חברה ונוער – תשנ"ז (1996). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, מִנהל חברה ונוער.

תכנית הלימודים לבית הספר היסודי הממלכתי והממלכתי־דתי – חינוך חברתי (1962). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט והמדפיס הממשלתי.

תנועות הנוער בישראל (1995). ירושלים: מועצת תנועות הנוער בישראל.

Kahane, R. (1997). *The origins of postmodern youth: Informal youth movements in a comparative perspective.* Berlin and New York: Walter de Gruyter.